

WĘGRZY JAKO *PARS ALIQUA GENTIS MASSAGETUM*.
ŚLADY PÓŹNOANTYCZNEJ I WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ UCZONOŚCI
W DZIELE TOMASZA ARCHIDIAKONA SPLITU.

Część 2.

POSTRZEGANIE MASSAGETÓW. 1) KONTEKST „SCYTYJSKI”¹

LESŁAW SPYCHAŁA

ABSTRACT: (Hungarians as *pars aliqua gentis Massagetum*. Sources of the late antic and early medieval era scholarship in the work of Thomas of Split. Part 2. The Perception of the Massageteans. 1) The “Scythian” context): This article is a continuation of the previously published *Hungarians as pars aliqua gentis Massagetum. Sources of the late antic and early medieval era scholarship in the work of Thomas of Split* (SAMAI 5, 2020, 155-195), which showed, based on Thomas of Split’s linking of the *Massagetae* ethnonym and the similarities between 9th century Hungarians and the Scythian peoples, the so called Scythian context, i.e. the identification in ancient and medieval writings (after ca. 1266) of the Massageteans with the land lying *versus orientem*.

From the review of the source materials presented in this article, it is clearly visible that since the times of Herodotus the Massageteans have been linked with the Scythians, or the land known as Scythia, the borders of which differ depending on the source. While in ancient literature the location of the Massagetian lands was integrated into the "geographical realities" abounding in various ethnic and geographical names, after the 6th century that view changed and Massageteans were associated with the biblical Magog, son of Japheth and, above all, with the "Scythians", who in the background were identified with the Goths and Gets.

KEYWORDS: Massageteans, Hungarians, Thomas of Split, *origo gentis*, literature from antiquity and the medieval era

SŁOWA KLUCZOWE: Massageci, Węgrzy, Scytia, Tomasz archidiakon Splitu, *origo gentis*, piśmiennictwo antyku i średniowiecza

Ustalenie źródeł literackiej identyfikacji Węgrów jako komponentu wspólnoty określonej mianem Massagetów przez Tomasza ze Splitu wymaga w naszej ocenie prześledzenia znaczenia tego terminu w piśmiennictwie antycznym i średniowiecznym aż po czasy spisania *HISTORII* przez archidiakona Splitu (ok. 1266). Mając z jednej strony na uwadze zachowane w tym źródle informacje towarzyszące wzmiance o Madziarach, a więc tak powiązanie ich etnogenezy rozumianej jako *origo gentis* z Massagetami, jak i wskazanie na ich „praojczyznę” (topogenezę), określoną mianem *Magoria*, stanowiącą w swojej istocie ekwiwalent, względnie komponent treści odpowiadających stosowanemu w wiekach średnich pojęciu *Scithia/Scythia*, na co wskazano w cz. 1 niniejszego studium, przyjrzyć się należy pod tym kątem relacjom zachowanym w źródłach. Przy tym z pola widzenia nie można tracić faktu, że tak w zabytkach węgierskiej historiografii wieków średnich, jak i obcych przekazach Węgrów niejednokrotnie nie tylko wywodzono ze Scytii, ale i wiązano ze wspólnotą scytyjską. W konsekwencji intereso-

¹ Niniejszy artykuł stanowi cz. 2 studium: Spychała 2020, 155–195. Występujące w nim przekłady z języków obcych, podobnie jak podkreślenia i ujęte w nawiasy kwadratowe dopełnienia tekstów zamieszczone w cytatach, mające ułatwiać ich rozumienie, o ile tego nie zaznaczono, przygotowane zostały przez autora.

wać nas będą zachowane relacje źródeł o związkach Massagetów ze Scytami i wzmianki pozwalające lokalizować ich siedziby na obszarze określanym przez pojemne pojęcie Scytii. Powyższe zagadnienie określono umownie jako kontekst „scytyjski”.

Kolejne części studium, ze względu na to, iż zarówno w *HISTORII* archidiakona Splitu, jak i w zabytkach średniowiecznego dziejopisarstwa silnie zaznaczyły swoją obecność identyfikacje w rodzaju *(H)un(g)ari* – *(H)un(n)i*, a w piśmiennictwie, szczególnie bizantyńskim, ślady po sobie zostawiła „tożsamość” huńsko-massagecka, zostaną poświęcone kontekstowi nazwanemu przez nas umownie „huńskim”. Mając z kolei na względzie zasygnalizowany w cz. 1. studium fakt przekształcenia się pod piórem późnoantycznych czy wczesnośredniowiecznych skrybów odnoszących się do ludów trackich terminów *moesi getae w massagetae*² i uchwytne źródłowo powiązania Massagetów z Getami i Tracją, w sytuacji gdy z jednej strony w źródłach ślad swój zostawiły identyfikacje łączące Massagetów ze Scytami i Getami/Gotami, z drugiej zaś przede wszystkim w piśmiennictwie bizantyjskim zachowały się powiązania nazw Getów i Mezji z Węgrami, uwagę skoncentrujemy w dalszych częściach niniejszego studium na tzw. kontekście „trackim”, względnie „mezyjsko-geckim”³.

W związku z wywodem Węgrów i Massagetów ze Scytii czy identyfikowaniu ich jako ugrupowania „scytyjskie”, Hunowie, Getowie, czy łączeniu z nazwą Mezji przyjrzymy się

² Spychała 2020, 156.

³ Z Massagetami wiązano w piśmiennictwie antycznym i średniowiecznym nie tylko Scytów, Hunów czy ludy trackie, ale i Alanów, Turków VI stulecia, „Tatarów” XIII w., Mazowszan, Żmudzinów i różne jednostki uznawane za tureckie w późnym średniowieczu. Tego rodzaju identyfikacjom nie poświęcamy jednak uwagi, albowiem ani z przekazu archidakona Splitu, ani w świetle innych zachowanych świadectw Węgrów nie utożsamiano z tymi etnosami. Sygnalizujemy jedynie pokrótce, iż w przypadku identyfikacji dotyczącej Alanów zwrócono w literaturze przedmiotu uwagę na przekazy Kasjusza Diona (ok. 150–235, *ROMAIKE HISTORIA*), Ammianusa Marcellinusa (ok. 330–ok. 395, *RES GESTAE*), Jana Kinnamosa (przed 1143–po 1180, *EPITOME*) czy Nikefora Gregorasa (1295–ok. 1360, *ROMAIKE HISTORIA*). Tamerlan Gabuev podkreślił, że Józef Flawiusz (*ANTIQUITATES IUDAICAE*), Klaudiusz Ptolemeusz (*GEOGRAPHIKE HYPHEGESIS*) i Flawiusz Arrian (*ALANIKE*) dali w swoich pracach wyraz przekonaniu, iż Alanowie stanowili część Scytów, bądź też za nich samych ich uważano. Rosyjski badacz doszedł do wniosku, że nie ma pomiędzy tymi poglądami sprzeczności, albowiem Massageci byli już w piśmiennictwie antycznym zaliczani do Scytów. Zestawienie wzmianek źródłowych, względnie odesłanie do przekazów, w których na określenie Alanów stosowano nazwy Massagetów i Scytów, wykraczające poza wskazane poprzez Gabueva, znaleźć można w publikacjach Gyuli Moravcsika i Alemany’ego. Szerzej zob.: Tomaschek 1889, 48; Dieterich 1912, 51; Herrmann 1930, 2124–2125; McGovern, 1939, 463; Grousset 1970, 547; Bachrach 1973, 5–8, 10–12, 16, 18; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, I, 21–22; Bosworth 1977, 235 przyp. 74, 252 przyp. 152; Maenchen-Helfen 1978, 23; Sulimirski 1979, 124; Smirnov 1980, 147; Moravcsik 1983, II, 183; Karsanov 1992, 115–116; Kuznecov 1992, 11; Bachrach 1993, 23–24, 26, 29, 34, 36; Pohl 1993, 245; Zadneprovskiy 1996, 467; Olbrycht 1998, 192–193; Gabuev 1999, 11, 14–15, 34, 37–38, 67–72, 74–77; Gabuev 2000, 50–53; *Sources on the Alans*, 34–35, 38, 84, 91, 99, 100–101, 220, 292–293; Pohl 2000, 247; *Alany v drevnich i srednevekovykh pismennykh istočnikach*, 70, 74, 131, 139, 148–150, 294, 381; Brather 2004, 143; Kochanek 2004, 225 przyp. 231; Perevalov 2006, 319, 327–328; Batty 2007, 370 przyp. 100, 372; Brodka 2010, 15; Whately 2016, 132 przyp. 92. Odnośnie stosowania w piśmiennictwie łacińskojęzycznym nazwy Massagetów w stosunku do Żmudzinów i Mazowszan zob.: Bastian 1869, 333 przyp. *; Kolberg 1885, 37 przyp. 1; Bogusławski 1889, II, 130; Dini 2002, 307–315. Z kolei o utożsamianiu z Massagetami różnych grup altajskich zob.: Darkó 1910, 319; Herrmann 1930, 2125; Graf 1941, 79, 82; Moravcsik 1966, 372; Hunger 1978, 460, 519; Moravcsik 1983, II, 183; Brather 2004, 143.

również zakresowi semantycznemu, jaki wiązano z tymi terminami. W tym ostatnim przypadku, ze względu na fakt, iż tematyka ta od lat stanowi przedmiot badań, ograniczymy się do – w miarę zwięzłego – przedstawienia ich wyników.

Po przeprowadzeniu w kolejnej części studium stosownej kwerendy powinno okazać się możliwe określenie kręgu źródeł zasygnalizowanej w tytule studium identyfikacji dokonanej przez Tomasza ze Splitu.

W literaturze przedmiotu dotyczącej Massagetów znaleźć można publikacje wykorzystujące świadectwa odnoszące się – używając współczesnej terminologii – do problematyki ich etno- i topogenezy. Z reguły jednak obejmują one swoim zakresem tylko świadectwa antyczne⁴ albo średniowieczne, w tym ostatnim przypadku w zasadzie proweniencji bizantyńskiej⁵. Co więcej, jak można się będzie przekonać na podstawie wskazanych przekazów źródłowych dotyczących antycznych i średniowiecznych wyobrażeń o pochodzeniu i praojczyźnie Massagetów, zestawienia nie są kompletne, szczególnie w odniesieniu do piśmiennictwa wieków średnich⁶. Powyższe w zasadzie koresponduje z opinią wyrażoną przed ponad 20 laty przez Augustiego Alemanyego, który tylko w kontekście poświadczonej przez Prokopiusza z Cezarei identyfikacji Hunów z Massagetami sugerował przeprowadzenie głębszych studiów nad „kwestią massagecką”⁷.

1. Massageci – Scytowie

Późnoantyczna i średniowieczna wiedza o Massagetach i ich siedzibach osadzona była w zasadzie na „wskazówkach” zapisanych w okresie wcześniejszym. W przekazach starożytnej geografii i chorografii umieszczani oni byli – jak wskazali Albert Herrmann i Igor’ Vasil’evič P’jankov⁸ – najczęściej na wschód od Morza Kaspijskiego. Poza lokalizowaniem Massagetów na wschodzie znanego świata, pokrywającym się często z obszarem krainy określanej mianem Scytii⁹, począwszy od pierwszej zachowanej o nich wzmianki etnonim Massageci

⁴ Hallberg 1906, 339–340 (*Massagetae*); Herrmann 1930, 2124–2126; Danoff 2013e, 1065–1066. W zasadzie tu zaliczyć należy publikację *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 27–31 (*Massagetae, Massagetes*) i wskazane niżej prace P’jankova, a szczególnie publikacja P’jankov1997. Sporadycznie można znaleźć wzmianki źródłowe o Massagetach zestawione w chrestomatiach poświęconych nomadom czy Scytom: *Wandern, Weiden, Welt erkunden*, 314 – wg indeksu (*Massagetai*); *Skythen in der lateinischen Literatur*, 395 – wg indeksu (*Massageten, massagetisch*); Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 273 (*Massageci*).

⁵ Moravcsik 1983, I, 494, 496, 540; II, 183–184.

⁶ Jak wyżej zasygnalizowaliśmy, pod uwagę bierzemy wzmianki źródeł powstałych przed ukończeniem *HISTORII* przez archidiacona Tomasza.

⁷ *Sources on the Alans*, 207.

⁸ Zob. poniżej przyp. 11 oraz bibliografia.

⁹ Zob. poniżej przyp. 94.

zwykle wymieniany był w źródłach w towarzystwie nazwy Scytów, względnie wręcz uznawano Massagetów za lud scytyjski¹⁰.

Mając na uwadze geograficzną lokalizację siedzib Massagetów, wskazać należy *HISTORIAI* Herodota z Halikarnasu (ok. 480/484–430/420 p.n.e.), źródło nie tylko o najstarszej metryce spośród zachowanych, ale i najobszerniej o nich traktujące¹¹. „Ojciec historii” poświęcił im szereg uwag przy okazji opisu wyprawy Persów¹² prowadzonych przez Cyrusa¹³ (ok. 600–530 p.n.e.) i w ramach jednej z opowieści o pochodzeniu Scytów¹⁴, którzy pod

¹⁰ Poniżej w przypisach starano się uwzględnić – w odniesieniu do występujących w przekazach źródłowych nazw etnicznych i geograficznych – podstawowe dane zawarte w leksykonach i encyklopediach, w których znaleźć też można odesłania do obszerniejszej literatury przedmiotu.

¹¹ Hdt. I 201–216; III 36; IV 11; IV 172; VII 18; *Herodot, Dzieje*, I 201–216; III 36; IV 11 IV 172; VII 18; *Narody naszej strony v „Istorii” Gerodota*, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 102, 104, 162; *Wandern, Weiden, Welt erkunden*, 66 (IV 11.1). Wielu badaczy skłonnych było identyfikować Massagetów w relacji Herodota jako lud scytyjski (*Scythian people, Scythian group*). Ellis Hovell Minns i Leonid T. Yablonsky proponowali uznać nazwę Massagetów stosowaną przez Herodota (i Strabona) za nazwę zbiorczą różnych populacji koczowniczych, zajmujących odrębne siedliska. François Hartog (1979; 1988) podniósł, że Scytowie w relacji Herodota nie tworzą jednolitej wspólnoty, scytyjskiej „rasy” (*Scythian ‘race’*) i nie są jedynymi nomadami. Dzielą się na szereg etnosów, a zamieszkaną przez nich krainę dzielą z innymi ludami, m.in. Massagetami. Z jednej strony wskazał on, że w relacji Herodota dostrzec można identyfikacje Scyta nomada/nomada Scyta, z drugiej zaś można znaleźć w jego *Dziejach* dane stanowiące antytezę tychże. P’jankov (1975; 2013) w odniesieniu do lokalizacji siedzib Massagetów zwrócił uwagę, że w jednym miejscu swojego dzieła Herodot umieszczał Massagetów na równinach rozciągających się na wschód od Araksu (I 201), zidentyfikowanego przez niego jako Wołga, w innym – na stepach leżących na wschód od Morza Kaspijskiego (I 204), co nie musi być poczytywane jako sprzeczne w jego wywodzie. Z kolei Marek Jan Olbrycht zwrócił uwagę, że zachowane źródła perskie w odróżnieniu od Herodota milczą o Massagetach zajmujących obszary na wschód od Morza Kaspijskiego. Szerzej o Massagetach w ujęciu relacji Herodota zob.: Bunbury 1879, I, 201, 222–226; Tomaschek 1889, 46–47; Jacoby 1913, 426; Minns 1913, 30, 111–112; Casson 1918–1919, 187, 190–191; Marquart 1920, 292; Herrmann 1930, 2124–2126; Huntingford 1935, 785–786; McGovern 1939, 463; Harmatta 1941, 15, 30–31, 48–49, 66; Jacoby 1954, 252; Jacoby 1957, 352, 365, 474; Johnson 1959, 251; Okladnikov 1959, 39; P’jankov 1964, 115–130, zwł. 121; Kothe 1967, 73; Powell 1967, 8, 23; Kothe 1969, 15, 20–22, 81; Altheim, Stiehl 1970, 123–129; Grousset 1970, 547 przyp. 14; Fehling 1971, 37–38; Mallowan 1972, 9; P’jankov 1975, 46–70, zwł. 66; P’jankov 1977, 53–57; Hartog 1979, 1137, 1144–1145, 1147, 1148; Litvinskij 1979, 172, 174; Sulimirski 1979, 42; Smirnov 1980, 144; *Narody naszej strony v „Istorii” Gerodota*, 181–185 przyp. 37–38, 188 przyp. 68, 189 przyp. 73, 216 przyp. 168–169, 248 przyp. 230, 249–250 przyp. 233; Strasburger 1984, 279–280 (*Massageten*); Timpe 1986, 26; Hartog 1988, 14, 16 (mapa 1: *Probable representation of the world of Herodotus*); 27, 33 przyp. 84, 61, 193–199; Haskins 1988, 7; Gould 1989, 102–103; Yablonsky 1995, 250–251; Danfamayev 1996, 37, 43; P’jankov 1997, 17, 19, 23, 46–47, 100, 121–123, 172, 184–185, 195, 206, 213, 215, 217, 218, 220, 228, 230, 245, 259, 273; Olbrycht 1998, 28, 38; Romm 1998, 107–110; Bravo 2000, 56; Sauter 2000, 106, 115, 122, 127, 137–140, 146–147, 173, 176, 238, 250; Bichler 2001, 72–73, 104, 293; Kochanek 2004, 77–78, 79 przyp. 315, 82–83 przyp. 335, 109, 120–121; *Velikaja step v antičnych i vizantijskich istočnikach*, 37–39, 43–44, 67; Asheri *et al.*, 2007, 59, 61, 212–213 (I 201), 580 (IV 11); Bryce *et al.*, 2009, 459 (*Massagetae*); Danoff 2013e, 1065–1066; P’jankov 2013, 454, 466–492, 542; Rausch 2013, 37 przyp. 340, 279, 283; Mayor, Colarusso, Saunders 2014, 454; Waters 2014, 52–53, 76; *Skythen in der lateinischen Literatur*, 2; Cunliffe 2019, 41, 51, 123, 169; Xydopoulos 2020, 20–21, 23, 27–28.

¹² O Persach, w szczególności w przekazie Herodota, zob.: Plechl 1972, 3: *N-Z*, 129 (*Persis (regio)*); Strasburger 1984, 346–349 (*Perser*); Francfort 1988, 170–171; Briant 2002, 38–39; Sykes 2004, 153; Asheri *et al.* 2007, 59, 61, 212–213 (I 201); Bryce *et al.*, 2009, 543–551 (*Persia(ns)*), zwł. 546–547; Briant, Kuhrt 2012b, 1111; Rollinger 2012a.; Rollinger 2012b; Rollinger 2012c.; Waters 2014, 52–53, 76.

¹³ Hdt. I 201, 204–214; III 36; VII 18.

¹⁴ Podstawowe informacje o Scytach: Kretschmer 1921a, 923–942; Kothe 1969, 15–88; Fehling 1971, 33–38; Bukowski 1975, 119–122; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 119–147 (*Scythae, Scytha, Scythes*); Strasburger 1984, 416–418 (*Skythen*); Hartog 1988, *passim*; Čekin 1999, 284 (*Scite, Scithe, Scytharum gentes* – wg indeksu); Ivantchik 1999, 497–520; Göckenjan 2002, 1999–2000; Klinkott 2005, 37–41; Chekin 2006, 319 (*Scythian people, Scythian tribes, Scythians* – wg indeksu); Rolle, Bredow 2006; Asheri *et al.*, 2007, 548–559

naporem Massagetów mieli przekroczyć rzekę *Araksēs/Araxes*¹⁵. Na wschodzie, nad tą rzeką, identyfikowaną z wpadającym do Morza Kaspijskiego Arasem/Araxem, względnie Amudarią albo Wołgą¹⁶, umiejscawiał Herodot siedziby Massagetów¹⁷. Nadmienił przy tym, że naprzeciw nich mieszkają Issedonowie¹⁸, uznawani za lud scytyjski lub spokrewniony ze Scytami, lokalizowani przez badaczy na pld.-wsch. od Jeziora Aralskiego, względnie w Azji Środkowej, a nawet na zachodniej Syberii¹⁹. Herodot pomimo wskazania na podobieństwa pomiędzy Massagetami a Scytami opisał ich oddzielnie²⁰. Dał jednak też świadectwo znajomości poglądu, w świetle którego „Niektórzy [...] utrzymują, że jest to lud scytyjski” (tłum. S. Hammer)²¹.

Eudoksos z Knidos (ok. 390–337) w geograficznym traktacie określanym jako *GES PERIODOS*, zachowanym jedynie we fragmentach w przekazach innych autorów, wzmiankując o Scytii, wspomniał o krainie Massagetów lokalizowanej nad rzeką *Tanais*²².

(IV *Introduction*), *passim*; Kim 2010, 115–135; How, Wells 2010, 441 (*Scythia, Scyths* – wg indeksu); Danoff 2013f, 241–242; *Wandern, Weiden, Welt erkunden*, 319–320 (*Skythien/Skythen/skythisch* – wg indeksu); *Skythen in der lateinischen Literatur, passim*; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 317–318 (*Scytowie*); Ivantchik 2018.

¹⁵ Hdt. IV 11.

¹⁶ O identyfikacji rzeki *Araksēs/Araxes* (*Aras/Arax*) zob. Bunbury 1879, I, 223, 225; II, 1879, 282, 287; Tomaschek 1896a, 402–404; Hallberg 1906, 37–38 (*Araxes*); Plechl 1972, 1: A–D, 130 (*Araxes*); Strasburger 1984, 49–50 (*Araxes*); *Herodot. Dzieje*, 107 przyp. 137; Brentjes, Treidler 2006; How, Wells 2010, 421 (*Araxes* – wg indeksu); Fisher, Bosworth 2011b; Warmington 2012a, 133; Treidler 2013b, 490; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 135 (*Araksēs*).

¹⁷ Hdt. I 201, 202, 205, 209–211, 216; III 36; IV 11, 40.

¹⁸ Hdt. I 201.

¹⁹ O Issedonach/Essedonach zob.: Herrmann 1916, 2235–2246; Sulimirski 1979, 48–54; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 177–178 (*Essedones*); Strasburger 1984, 199 (*Issedonen*); Renger, Treidler 2006; Asheri, Lloyd, Corcella 2007, 586 (IV 16); 600 (IV 25); How, Wells 2010, 434 (*Issedones* – wg indeksu); Treidler 2013e, 1473–1474; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 191 (*Essedonowie*), 235 (*Issedonowie*).

²⁰ Hdt. I 215, 216. W kontekście sygnalizowanych przez Herodota podobieństw między Massagetami a Scytami zwrócić należy uwagę, że już w starożytności wśród cech odróżniających, względnie upodabniających, poszczególne ludy wymieniano najczęściej język (*lingua*), zwyczaje, obrzędy, normy zachowania i prawa, tryb życia, wygląd zewnętrzny (*mores, consuetudines*) i pochodzenie (*origo*). Wszystkie wymienione tu elementy traktowane oddzielnie były jednak charakterystyczne dla wielu etnosów, były bardziej kulturowe niż etniczne. Dopiero w określonym zestawie nabierały kolorytu etnicznego. Uznawano, że ludy o podobnym języku, wyglądzie i kulturze muszą mieć wspólne pochodzenie, a więc są ze sobą spokrewnione. Przyjmowano, że mówiące tymi samymi językami lub dialektami i wywodzące się według własnego przekonania od wspólnych przodków etnosy w sposobie życia, osadnictwa, produkcji, norm prawnych, zwyczajów, mentalności aż po ubiór i sferę związaną z wierzeniami (czyli w dawnym rozumieniu *mores*) tworzyły jednostki homogeniczne. Różnice pomiędzy ludami wynikały z różnic w sferze *lingua et mores*. Szerzej: Borst 1957–1959, *passim*; Wenskus 1961, *passim*; Müller 1972–1980, *passim*; Szűcs 1992, *passim*. Mając na uwadze okoliczność, iż archidiacon Splitu nic nie wspomina w stosownym miejscu *HISTORII* o tej sferze życia (*mores, consuetudines*) Massagetów-Madziarów, pozostawiamy ją w niniejszym studium poza zakresem dociekań.

²¹ Hdt. I 21; 201: *εἰσὶ δὲ οἵτινες καὶ Σκυθικὸν λέγουσι τοῦτο τὸ ἔθνος* [*Μασσαγέτας*] *εἶναι*. Zdaniem Johna R. Gardinera-Gardena Herodot miał tu na myśli Hekatajosa z Miletu (ok. 560–ok.480 p.n.e.); Gardiner-Garden 1981, 31.

²² W ocenie Gardinera-Gardena w pierwotnym tekście doszło do niepoprawnego zidentyfikowania rzeki *Araxes* z *Tanais*. Źródłem informacji Eudoksosa w ocenie Friedricha Gisingera miały być *DZIEJE* Herodota, według François Lasserre’a zaś – przekaz Hekatajosa. Eudox. F 278a–278b; *Die Fragmente des Eudoxos van Knidos*, 98, 242; Hultsch 1907, 947–948; Gisinger 1921, 26–27; Gardiner-Garden 1981, 153. O rzece *Tanais* zob.: Herrmann 1932, 2162–2166; Lehr-Splawiński, Kowalenko 1961, 372–373; Plechl 1972, 3: N–Z, 452 (*Tanais*

Diodor z Agyrion (Sycylia) (ok. 90–po 30 p.n.e.) w powstałej w latach 60/59–30 p.n.e. *BIBLIOTHEKE*²³, znający zapewne nie tylko z autopsji dzieło Herodota, zaliczał Massagetów do ludów scytyjskich, których obszar dominacji sięgał okalającego znany świat, szczególnie na wschodzie, Oceanu (*Okeanos*), globalnego morza, niekiedy określanego jako rzeka, gdzie znajdowały się krańce świata, a także Morza Kaspijskiego (*Kaspia thalassa*) i Jeziora Meockiego (*Maiotis*), czyli Morza Azowskiego²⁴.

Także obcujący z dziełem autora z Halikarnasu Strabon (64/63–po 23 p.n.e.) na kartach *GEOGRAPHIKA* (ok. 27/25 p.n.e.) umiejscawiał Massagetów, o których – jak pisał – żadnych dokładniejszych informacji nie potrafił podać, na wschód od Scytów²⁵, w świetle relacji o wojnie Cyrusa z Massagetami, na terenach położonych za Morzem Kaspijskim. Przez ich krainę płynąć miał *Araxes*²⁶. Powoływał się przy tym na informację, że Massageci mieszkają w sąsiedztwie środkowoazjatyckiej Baktirii²⁷, w kierunku zachodnim wzdłuż rzeki *Oxos* identyfikowanej jako Amu-daria²⁸.

fluvius); Schmid, Beck 1984, 604–605; Strasburger 1984, 434 (*Tanais*); *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 202–210 (*Tanais*); Danoff 2013g, 510; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 338 (*Tanais*).

²³ D.S. II 43.5.

²⁴ D.S. II 43.5: [Σκύθαι] ἠύξθη γὰρ ἐπὶ πολὺ τοῦτο τὸ ἔθνος καὶ βασιλεῖς ἔσχεν ἀξιολόγους, ἀφ' ὧν τοὺς μὲν Σάκας προσαγορεύθηνα, τοὺς δὲ Μασσαγέτας, τινὰς δ' Ἀριμασπούς, καὶ τούτοις ὁμοίως ἄλλους πλείονας. *Diodoros. Griechische Weltgeschichte. Buch I–X*, II 43.1–5, zwł. 5, 179–180; *Velikaja step v antičnych i vizantijskich istočnikach*, 217–218. Michael Rathmann doszedł do wniosku, że np. w księdze 1 *BIBLIOTEKI* znaleźć można treści, które świadczą o krytycznym stanowisku Diodora do uzyskanych na drodze przekazu oralnego czy pisanego informacji. O stosunku Diodora do dzieła Herodota zob.: Sacks 1990, 51, 111, 113, 115, 123; Muntz 2011, 584 przyp. 33, 592–593; Rathmann 2016, 64 przyp. 214, 84, 86–90, 96 przyp. 320, 97, 102–103, 120–121, 124, 145, 158, 215, 224, 228. Odnośnie rozumienia pojęć: 1) *Ocean* zob.: Gisinger 1937, 2308–2349; Strasburger 1984, 314 (*Okeanos*); Maltby 1991, 423–424 (*oceanus*); Ambühl, Schmidt 2006; Hanfmann, Bremmer 2012, 1030; Purcell 2012, 1030; Lasserre 2013a, 268–270; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 289–290 (*Ocean*). 2) Morza Kaspijskiego zob. Herrmann 1919b, 2275–2290; Plechl 1972, 1: A–D, 443 (*Caspium mare*); Strasburger 1984, 215 (*Kaspisches Meer*); Maltby 1991, 113 (*caspium mare*); Bredow 2006d; Warmington 2012b, 286; *Skythen in der lateinischen Literatur*, 393 (*Kaspien, kaspisch, Kaspisches Meer* – wg indeksu); Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 246–247 (*Kaspijskie Morze*); 3) „Jeziora Meockiego” (Meotydy) zob.: Hallberg 1906, 325–326 (*Maeotis*); Kappesowa 1961–1962, 63; Lewicki, 1967–1968, 194–195; Danoff 1962, 879–881; Plechl 1972, 2: E–M, 442 (*Maeotis palus*); *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 14–15 (*Maeotidus -a -um, Meot-*), 15–24 (*Maeotis, Maeotides, Moeot-, Meot-*); Bredow 2006e; Braund 2012b, 884; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 276–277 (*Meotyda*).

²⁵ Str. XI 8.2.

²⁶ Str. XI 6.2, 8.2, 8.6, 8.8; XI 8.2: οἱ μὲν δὴ πλείους τῶν Σκυθῶν ἀπὸ τῆς Κασπίας θαλάττης ἀρξάμενοι Δάαι προσαγορεύονται, τοὺς δὲ προσεφούς τούτων μᾶλλον Μασσαγέτας καὶ Σάκας ὀνομάζουσι, τοὺς δ' ἄλλους κοινῶς μὲν Σκύθας ὀνομάζουσιν, ἰδίᾳ δ' ὡς ἑκάστος ἅπαντες δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ νομάδες, ; *Strabón. Geógraphika*, XI 6.2, 540; XI 8.2, 543; XI 8.6, 544–545; XI 8.8, 545; Fowler 2000, nr 185, 223; *Strabons Geographika*, III: *Buch IX–XIII*, XI 6.2, 330; XI 8.2, 340; XI 8.6, 344; XI 8.8, 346, 348; Tolstov 1948, 104; Tolstov 1953, 127; *Velikaja step v antičnych i vizantijskich istočnikach*, 191–193; *Wandern, Weiden, Welt erkunden*, 156 (XI 8.2); 156–157 (XI 8.7). P'jankov (1977) podkreśla, że w dziele Strabona pojawia się szereg ugrupowań Massagetów, czego nie ma u Herodota. Siedziby Massagetów umieszczał ten badacz na wschód od rzeki *Araks* (Amu-darii). Bunbury 1879, II, 284; McGovern 1939, 463; Bachhofer 1941, 243; P'jankov 1964, 121–128; P'jankov 1975, 50–51, 64; P'jankov 1977, 53–55; Sulimirski 1979, 42, 45; Smirnov 1980, 145; *Narody našej strany w 'Istorii' Gerodota*, 187 przyp. 56; Yablonsky 1995, 250–251; P'jankov 1997, 215, 217–218; Bosworth 1995, 114 (IV 16.3); Bosworth, 1998, 289 (III 8.3); Olbrycht 1998, 38, 52, 58–59; *Strabons Geographika*, 7: *Buch IX–XIII*, 272 (XI 6.2); 283 (XI 8.6); 285 (XI 8.8); P'jankov 2013, 454–455, 470–471, 474–476, 479–480, 485–486, 542; Rausch 2013, 298–299, 411–412; Roller 2017, 325, 391 (*Index of Ancient Sources, Herodot*). O nazwie *Araxes* zob. powyżej.

²⁷ O Baktirii zob.: Bunbury 1879, I, 241; Tomaschek 1896c, 2805–2806; Hallberg 1906, 57–60 (*Bactria*); Plechl 1972, 1: A–D, 200 (*Bactria*); Strasburger 1984, 84–85 (*Baktra, Baktrien, Baktrier oder Baktrianer*); Treidler,

Marek Anneusz Lukan (39–65) w *BELLUM CIVILE*, nazwanym przez siebie *PHARSALIA*, pisał: „Niech Hister scytyjski nie więzi Massagetów” (tłum. M. Brożek), dając tym także świadectwo związków Massagetów ze Scytią, w świetle bowiem części koncepcji Scytii dolny odcinek Dunaju zwany (*H*)*Ister* stanowił „granicę” Scytii²⁹.

Kolejny z antycznych autorów, Pomponiusz Mela (I w.), w *DE CHOROGRAPHA* (*CHOROGRAFIA, CZYLI OPIS KRĘGU ZIEMI*, ok. 43–44) umieszczał ziemie Massagetów w Azji, w okolicach Morza Kaspijskiego:

Głęb kontynentu zajmuje wiele rozmaitych ludów; [...] powyżej Zatoki Kaspijskiej: Komarowie, Massageci, Kaduzowie, Hyrcanowie [...]” (tłum. M. Golias, K.T. Witczak),

co w literaturze przedmiotu – pomimo iż autor nie wymienia wśród swoich źródeł dzieł Herodota i Strabona – uznaje się za odbicie poglądów uwiecznionych przez tychże³⁰.

Brentjes 2006; Leriche, Gernet 2011; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, 77 przyp. 36 (*Baktrowie*); Briant, Kuhrt 2012a, 221; Treidler 2013c, 812–814; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 145–146 (*Baktria*).

²⁸ Str. XI 8.8. W zachowanych źródłach spotkać można brzmiące w sposób zbliżony nazwy rzek: *Oxos/Oxus* (*Oksos*) i *Ochos/Ochus*. W przekładzie na język angielski *GEOGRAFII* Strabona nazwę rzeki oddano jako *Oxus*, a w tłumaczeniu na język niemiecki i węgierski – *Oxos*. W literaturze przedmiotu uznaje się dość zgodnie, że nazwa *Oksos* (*Oxos/Oxus*) odnosi się do Amu-darii. Natomiast określenia *Ochos/Ochus* Olbrycht skłonny jest identyfikować z dwoma rzekami: uchodzącą do Morza Kaspijskiego Uzboi, po której pozostało wyschnięte koryto (Turkmenistan), oraz Āb-e Qaysar/Szīrīn Tagāo (Afganistan). *Strabón. Geógraphika*, XI 8.8, 545; *Strabons Geographika*, III: *Buch IX–XIII*, XI 8.8, 349; Bunbury 1879, I, 223–224, 433–434, 574, 644; II, 283–284, 363, 411, 597 przyp. 2; Hallberg 1906, 387–388 (*Oxus*); Herrmann 1942, 2006–2017; Plechl 1972, 3: *N–Z*, 89 (*Oxus*); *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 42–44 (*Oxus, Oxos*); Brentjes, Treidler 2006; Fisher, Bosworth 2011a; Olbrycht 2009, 86–91; Olbrycht 2010a, 302–309; Olbrycht 2010b, 111–116; Warmington, Spawforth 2012, 1058; Olshausen 2013, 388–389; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 291–292 (*Oksos*); Olbrycht 2021, 103–115.

²⁹ Luc. II 50: *Massageten Scythicus non adliget Ister*; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 28; *Skythen in der lateinischen Literatur*, 194; Marek Anneusz Lukan. *Wojna domowa*, II 50, 29. Zob. poniżej literatura dot. Scytii, przyp. 94. Hermann Gentius zwrócił uwagę, że w jednym z rękopisów dzieła Lukana (tzw. *Codex Montepessulanus*, Montpellier, Bibliothèque Universitaire historique de Médecine, sygn. H 113), pochodzącym z opactwa św. Marcina w Autun, oznaczonym w literaturze przedmiotu sygłą „M”, datowanym na IX/X w., w miejscu zawierającym wzmiankę Lukana o Massagetach, na f. 11v na lewym marginesie dopisano wyraźnie nawiązującą do przekazu Izydora z Sewilli, względnie źródła na nim opartego, adnotację: *Massageten, Massagetae sunt gens Scythiae et dicti Massagetae quasi graues id est fortes*. *Scholion* w rzeczywistości brzmi: *Massagetes gens Scię et dicti Massagetes quasi graues id est fortes*; *Scholia vetera in M. Annaei Lucani Bellum civile*, 22. Szerzej o tym rękopisie zob.: Steinhart 1864, 287–300; Gotoff 1971, 14; Munk Olsen 1987, 34; Victor 2003, 351, 355. Robert W. Rix zwrócił uwagę, że przekaz Lukana w *PHARSALIA* dotyczący najazdów na imperium rzymskie ludów określonych jako *Dacus, Massagetae, Getae* i *Suebi* oddziaływał na tekst łacińskiej redakcji *KRONIKI ANGLO-SASKIEJ* informującej o najazdach na Anglię etnosów zwanych *Dani, Northmanni, Suevi*, gdzie etnonimy te odpowiadają nazwom Daków, Getów i Swewów. Nazwa Massagetów nie znalazła tu odwzorowania. Rix 2015, 195–196. Nazwa *Ister/Hister* używana była przez starożytnych Greków, znających jedynie z autopsji dolny odcinek Dunaju, na jego określenie. Rzymianie mający szersze rozeznanie w tej materii stosowali ją na oznaczenie tylko dolnego odcinka tej rzeki. Dla Herodota rzeka ta stanowiła (płd.-zach.) granicę Scytii, szerzej zob.: Brandis 1901, 2104, 2106–2117; Lehr-Splawiński, Plezia 1964–1965, 217; Strasburger 1984, 201 (*Istros*); Cabanes 2006; Cary 2012, 749; Spoerri 2013, 1477; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 185–188 (*Dunaj*). O wielości Scytii zob. poniżej, przyp. 94.

³⁰ Mela I 13.4: *Interiora terrarum multae variaeque gentes habitant. [...] ac super Caspium sinum Comari, Massagetae, Cadusi, Hyrcani [...]*. *Pomponius Mela. Chorographie*, I 2 13, 4–5, zob. również XXIII–XXIV, XXV; *Pomponij Mela. Chorografija (De chorographia)*, I 2, 42–44, 74 przyp. 50 i 53 oraz tab. 7: *Narody Północnego Morza i Kaspijskiego regiona po opisaniju Mely*, 127; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, I 2.13, 40, 41, zob. również 32; *Skythen in der lateinischen Literatur*, 108–109. Zob. też: Müller 1980, 126 (plansza nr 5 ukazująca

Znający dzieło Diodora Pliniusz Starszy (23/24–79) w swojej *HISTORIA NATURALIS* postrzegał Massagetów jako lud scytyjski, który wymienił w sąsiedztwie Saków, Dahów i Issedonów³¹, podobnie jak postępujący za nim, znający też dzieło Pomponiusza Meli Gajusz Juliusz Solin (III w.) w swoich *COLLECTANEA RERUM MEMORABILIARUM*, zwanych też *DE MIRABILIBUS MUNDI*, względnie *POLYHISTOR* (ok. 230–240)³².

Zdradzający znajomość stylu Herodota Lucjusz Flawiusz Arrian (ok. 95–po 170) identyfikował w *ANABASIS ALEXANDROU* Scytów z Massagetami³³, względnie określał ich mianem „scytyjskich Massagetów”³⁴.

Klaudiusz Ptolemeusz (ok. 100–ok. 147) lokalizował w *GEOGRAPHIKE HYPHEGESIS* Massagetów w środkowoazjatyckiej krainie zwanej *Margiana*³⁵, a nieco dalej wymieniał ich jako mieszkańców krainy Saków³⁶.

próbę rekonstrukcji obrazu świata w ujęciu Pomponiusza Meli). Por. tzw. mapa Pomponiusza Meli z Reims z 1417 r., na której jednak nazwa Massagetów się nie pojawia. Miller 1895, 139; Miller 1896c, 102. O wpływie dzieł Herodota i Strabona na *CHOROGRAFIĘ* Pomponiusza Meli zob. Bunbury 1879, I, 174, 196 przyp. 9, 211; II, 356, 367; Gisinger 1952, 2398–2405; Müller 1980, 124, 131; Romer 1998, 70 przyp. 7, 75 przyp. 19; Gärtner 2006; Lasserre 2013b, 1039–1040. O pojęciu Morza Kaspijskiego zob. powyżej. Z kolei nazwy wymienionych przez Pomponiusza Melę w sąsiedztwie Massagetów grup etnicznych, wzmiankowanych wcześniej przez Pliniusza Starszego, identyfikuje się przeważnie z grupowaniami irańskimi: 1) *Comari*: Herrmann 1921b, 1132; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, I, 161 (*Comari*); *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, 78 przyp. 41 (*Komarowie*); Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 171 (*Chomarowie*); 2) *Cadusi*: Meier 1940, 316–317; Syme 1988, 144; Schmitt 2011; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, 78 przyp. 43 (*Kaduzowie*); Bredow 2006a; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 238 (*Kadusowie*); 3) *Hyrncani*: Kiessling 1914, 454–526; Wiesehöfer 2006a; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, 78 przyp. 44 (*Hyrkanowie*); Bivar 2002; Treidler 2013d, 1293–1295; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 226–227 (*Hyrkania*).

³¹ Plin. Nat. VI 50: *Vltra sunt Scytharum populi [...] celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae, Essedones [...] Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, 2, 28; *Gaj Plinij Sekund Staršij*, VI 50, 196, 351 przyp. 767; *Gajusz Pliniusz Sekundus*, VI 50, 446, 447. Zob. też: Hallberg 1906, 339; Rubincam, 1987, 317–319; Gabuev 1999, 70; Zimmermann, Rengakos 2014, 671. O Scytach i Issedonach (Essedonach) zob. powyżej. Z kolei o lokalizowanych w Azji Środkowej Dahach: Tomaschek 1901a, 1945–1946; Tomaschek 1901b, 2133; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, I, 166–170 (*Dahae*); Brentjes 2006a; De Blois, Vogelang 2011; Danoff 2013b, 1353; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 178–179 (*Dahowie*). O Sakach, nazywanych tak w języku perskim nomadach lokalizowanych na wschód od Morza Kaspijskiego, identyfikowanych m.in. przez Strabona ze Scytami zob. Herrmann 1920, 1770–1806; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 62–63 (*Sacae, Sagae*); Strasburger 1984, 390 (*Saken*); Brentjes 2006c; Duchesne-Guillemain 2013c, 1501–1502; Callieri 2016. Por. Pająkowski 1975a, 19.

³² Solin. 49.5: [...] *limes Persicus Scythis iungitur: quos Scythas Persae lingua sua Sacas dicunt [...] e quibus celeberrimi sunt Massagetae et Essedones [...] Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, I, 52–53; *Velikaja step v antičnych i vizantijskich istočnikach*, 1176, 1177.-Zob. też: Hallberg 1906, 339; Diehl 1918, 828–829; Apps 2004, 38–41; Hillard 2004, 43–74; Sallmann 2006; Brodersen 2011, 63–88; Sallmann 2013, 260; Dueck, Brodersen 2021, 66. O Scytach i Sakach zob. powyżej.

³³ Arr. An. IV 16.5–6.

³⁴ Arr. An. IV 16.4: *τῶν Σκυθῶν τῶν Μασσαγετῶν καλουμένων τὴν χώραν*; IV 17.7: *Μασσαγεταί [καλουμένοι] Σκύθαι* Flawiusz Arrian. *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, IV 16, 186; IV 17, 188; *Velikaja step v antičnych i vizantijskich istočnikach*, 291. Zob. też: Markwart 1946, 126; Bosworth, 1995, 115 (IV 16.4); 119–120 (IV 17.4–5); 279 (V 12.2). W ocenie Olbrychta pod nazwą Scytów u Arriana mogą kryć się Massageci. Olbrycht 1998, 38. O wpływie Herodota na dzieło Arriana: Schwartz 1895, 1235; *Flawiusz Arrian. Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, XXIV; Bosworth, I, 1998, 8, 19, 21, 35–36, 388 (*Herodotus – wg indeksu*), komentarz – *passim*; Bosworth 1995, 4, 7, 9, 374 (*Herodotus – wg indeksu*); Badian 2006; Wirth 2013, 606.

³⁵ Ptol. Geog. VI 10.2.

³⁶ Ptol. Geog. VI 10.2, VI 13.3; Herrmann 1930, 2124. Zob. też: Thomas 1906, 182, 186–187, 206; McGovern 1939, 463; P’jankov 1977, 55; P’jankov 1997, 273. W ocenie Olbrychta pod nazwą Scytów także w przekazie Kurcjusza Rufusa mogą kryć się Massageci. Olbrycht 1998, 38. O pojęciu *Margiana* zob. Weissbach 1930, 1703–

W dziele Kwintusa Kurcjusza Rufusa (przed 224 r.) *HISTORIARUM ALEXANDRI MAGNI LIBRI X* Massageci pojawiają się jako lud wymieniony pomiędzy uznawanymi za irańskie ludy Dahami i Sakami³⁷:

[...] Sogdianie, Dahowie, Massageci, Sakowie, Indowie są niezależni. [...] są [...] tego samego pochodzenia [...] (poprawione przez autora tłum. tekstu pod red. L. Winniczuk).

oraz występujący w sąsiedztwie zamieszkującego Sogdianę nad rzeką *Oksos* ludu zwanego *Chorasmii*³⁸.

Kwintus Septimiusz Florens Tertulian (ok. 155–220) w *ADVERSUS MARCIONEM* (200–207) umiejscowił Massagetów w Poncie (*Pontus*) nad Morzem Czarnym³⁹.

Temistios (ok. 317–po 388), retor i filozof w jednej ze swoich mów (nr 34) *PROS TOYS AITIASAMENOYS EPI TOI DEXASTHAI TEN ARHEN (PRZECIW TYM, CO CZYNILI ZARZUTY Z POWODU PRZYJĘCIA URZĘDU)*, napisanej ok. 383/384 r., zestawiał obok siebie na równi nazwy Scytów i Massagetów⁴⁰.

1704; Plechl 1972, 2: E–M, 475 (*Margiana*); Schmidt 1987–1990, 380–381; Brentjes 2006b; Wiesehöfer 2006b; Warmington, Sherwin-White 2012, 104; Duchesne-Guillemin 2013b, 1021.

³⁷ Curt. VI 3.8.

³⁸ Curt. VI 3.8: [...] *Sogdiani, Dahae, Massagetae, Sacae, Indi sui iuris sunt [...] illi [...] eiusdem nationis sunt [...]*. Przy tym w innym miejscu dzieła (VII 4.6) autor nadmienia, że [...] *ex finitimis gentibus valida auxilia concurrerent. Venturos autem Chorasmios et Dahas Sacasque et Indos et ultra Tanain amnem colentes Scythas [...]*. Przekład stosownego tekstu na język polski dokonany pod red. L. Winniczuk w brzmieniu: „[...] od sąsiednich narodów nadejdą znaczne posiłki: przyjdą Chorasmioi, Dahowie, Sakowie, nawet Indowie i Scytowie, którzy mieszkają za rzeką Tanais” wymaga korekty. Poprawniej tekst brzmi: „[...] od sąsiednich ludów nadejdą znaczne posiłki: przyjdą Chorasmioi, Dahowie, Sakowie, nawet Indowie i mieszkający za rzeką Tanais (Don) Scytowie”. Zob. też Curt. VII 4.15; *Kwintus Kurcjusz Rufus. Historia Aleksandra Wielkiego*, VI 3, 189; VIII 1, 267; zob. również VII 4, 235; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 27; *Velikaja stepv antičnych i vizantijskich istočnikach*, 1105, 1118, zob. również 1109; Bosworth 1995, 104 (IV 15.4); P’jankov 1997, 121; Olbrycht 1998, 37, 38, 39–40, 58–59. O Sogdianach zajmujących obszary wokół Samarkandy zob. Kretschmer 1927, 788–791; Plechl 1972, 3: N–Z, 396 (*Sogdiana*); Strasburger 1984, 419 (*Sogder*); Vaissière 2011; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, 77 przyp. 37 (*Sogdianowie*); Duchesne-Guillemin 2013d, 247; Lurje 2017a; Lurje 2017b; zob. też powyżej o Baktirii. Odnośnie lokalizowanych w Azji Środkowej *Chorasmii* zob.: Tomaszek 1899b, 2406–2408; Olbrycht 1998, 39; Rapoport 2011. Por. Hallberg 1906, 298–300 (*Khorasan*); Plechl 1972, 1: A–D, 510 (*Chorasania (regio)*); Leisten 2006. Zob. też powyżej o pojęciach *Oksos (Oxos/Oxus)*, Dahach, Sakach i Scytach.

³⁹ Ter. *Adversus Marcionem* I 1.4. W ocenie Augusta Billa chodzi tu nie tylko o prowincję Pont, ale całą okolicę Morza Czarnego. We wzmiance Tertuliana o Massagetach i Scytach dostrzega on oddziaływanie ogólnie znanych opisów („allgemein bekannte Schilderungen”) barbarzyńców regionu, których obraz znany był też z dzieł Herodota i Strabona. *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, 1, 192 ((H)amaxobi(i)); 2, 29 (*Massagetae, Massagetes*); A. Bill, *Zur Erklärung und Textkritik des 1. Buches Tertullians ‘Adversus Marcionem’*, Leipzig 1911, 10–11. Por. *Tertulian. Przeciw Marcjonowi*, I 1.4, 36. O nazwie *Pontus* zob. Plechl 1972, 3: N–Z, 187 (*Pontus Cappodocius (regio)*, *Pontus (dioecesis)*, *Pontus (provincia)*, *Pontus (regio)*); Olshausen 1978, 396–442; Maltby 1991, 485 (*Pontus*); McGing 2004; Olshausen 2006; Strobel 2006; Volkman 2013b, 1050–1051.

⁴⁰ *Σκύθης ἢ Μασσαγέτης*. Zdaniem Maenchena-Helfena (1961; 1978), przywołując obydwie nazwy, retor wyraźnie rozróżniał Massagetów od Scytów. Wzmiankowanych przez Temistiosa Massagetów austriacki historyk (1961) skłonny był identyfikować jako Hunów. Hugo Schneider w komentarzu do wydania mowy Temistiosa wskazał jedynie na zwyczaj stosowania dawnych nazw ludów na oznaczenie współczesnych etnosów, przy czym

Święty Hieronim (ok. 347/348–419/420) w liście *AD PAULINUM PRESBITEREM* (nr 53), pisząc o peregrynacji filozofa Apoloniusza, lokalizował Massagetów w sąsiedztwie ziem Scytów, za Persją, Kaukazem i Albanią, a przed królestwami Indii⁴¹, natomiast w liście do swojego przyjaciela Oceanusa (ok. 400, *AD OCEANUM DE MORTE FABIOLAE*, nr 77) pisał:

[...] od krańca Meotydy na przestrzeni między lodowatym Donem a okrutnymi ludami Massagetów, gdzie skalne zapory Aleksandra zamykają drogę dzikim szczepom Kaukazu, wdarły się roje Hunów [...] (poprawione przez autora tłum. ks. J. Czujka)⁴².

Rufus Festus Awienus (IV² w.) w *DESCRIPTIO ORBIS TERRAE* łączył siedziby Massagetów z rzeką *Araxis*⁴³, a Paweł Orozjusz (ok. 380/385–ok. 418) w *HISTORiarum ADVERSUM PAGANOS LIBRI VII* (412/413–417) zapisał, że Massageci mieszkają w Azji oddzieleni od Partów górą zwaną *Ariobarzanes*⁴⁴. Niemal wiernie słowa Pawła Orozjusza powtórzył autor

w stosunku do ludów, które przybyły z okolic Morza Kaspijskiego, chętnie stosowano nazwę „Massageci”. Zwrócił też w jej kontekście uwagę na nazwę Getów, których identyfikowano z Gotami, i wskazał, że o Scytach i Massagetach pisał już Herodot, a Massagetów łączono później z Alanami, Hunami i Turkami. Peter Heather i John Matthews w „Scytach” Temistiosa dostrzegali Gotów (zob. też poniżej o identyfikacji Goci-Scytowie). *Die 34 Rede der Themistios (περι τῆς ἀρχῆς)*, 84, 139, 148; Maenchen-Helfen 1961, 258 przyp. 61; Maenchen-Helfen, 1978, 348 przyp. 40; Heather, Matthews 2004, 12. Mając jednak na uwadze fakt, iż do czynienia mamy tu z utworem zaliczanym do piśmiennictwa z gatunku retoryki, mową o charakterze popisowym, może nie być bezzasadnym, jak pisał Moravcsik (zob. następna część studium), że zestawienie obu nazw, to jest Scytów i Massagetów, dotyczyć może jednego i tego samego ludu, a służy jedynie potęgowaniu emocji u odbiorcy. Nie można też wykluczyć, iż obydwie użyte zostały w znaczeniu „barbarzyńcy”, „nomadzi” niezależnie od tego, czy pod określeniem „Scytowie” kryją się Goci, których skład etniczny wcale nie był jednorodny. Zob. też: Daly 1972, 366, 372.

⁴¹ Hier. Ep. 53.1.4: *Apollonius [...] intravit Persas, transiuit Caucasum, Albanos, Scythas, Massagetas, opulentissima Indie regna penetrauit [...]*. [Hieronim ze Strydonu] *Do kapłana Paulina [O studiowaniu pisma]*, 53, 26*; *Skythen in der lateinischen Literatur*, 340. Danuta Shanzer doszła do wniosku, że tekst św. Hieronima, który sięgnął po *VITA APOLLONII* Flawiusza Filostratos (ok. 179–245/250), stał się niespójny w stosunku do swojego źródła. W jej ocenie nie wiadomo, czy w liście Hieronima chodzi o góry Kaukaz czy Hindukusz, czy Albanowie to mieszkańcy wschodniego Kaukazu, czy też prowincji Macedonii. Wzmiankę o Scytach i Massagetach przypisuje Shanzer inwencji ojca Kościoła, te bowiem egzotyczne ludy stanowiły synonim barbarzyńców z północy. Shanzer 2006, 67, 69–70. O kaukaskiej Albanii zob. Tomaszek, Andreas 1895, 1303–1305; Streck 1903, 51; Hallberg 1906, 14–15 (*Albania*); Plechl 1972, 1: A–D, 44 (*Albania (regio)*); Maltby 1991, 21 (*Albani*); Brentjes, Olsner 2006; Treidler 2013a, 232; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 122 (*Albania*). O Hindusach i Indiach zob.: Wecker 1916, 1264–1325; Plechl 1972, 2: E–M, 283 (*India, terra*); Strasburger 1984, 193–194 (*Indien, Inder*); Knefelkamp 2002, 404; Karttunen 2006a; Warmington, Thapar 2012, 732–733; Derrett 2013, 1388–1393; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 231 (*Indowie*). Z kolei o Scytach i Persach zob. powyżej.

⁴² Hier. Ep. 77.8.1: [...] *ab ultima Maeotide inter glaciale Tanain et Massagetarum inmanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra cohibent, erupisse Hunorum examina [...]*. [Hieronim ze Strydonu] *Do Oceana o śmierci Fabioli*, 77, 201*. Odnośnie *Tanais*, Meotydy oraz Kaukazu zob. powyżej.

⁴³ Festus Avienus, *Periegesis* 909: *Massagetae rauci succedunt flumen Araxis*. Zob. też: Van de Woestijne 1954, 37; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 29.

⁴⁴ Oros., *Adversus paganos* I 2, 41; *Orosius. Seven Books of History against the Pagans* I 2 41, 40 przyp. 48; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 30. Góra *Ariobarzanes* identyfikowana jest z jednym ze szczytów Kaukazu albo górami Elburs w północnym Iranie. Bevan, Phillott 1873, 67; Tomaszek 1896b, 835; Hallberg 1906, 43, 86, 89, 98; Pjankov 1997, 259; Čekin 1999, 122, 153; Chekin 2006, 133, 163; *Orosius. Seven Books of History against the Pagans*, I 2.41, 40 przyp. 68; Kochanek 2016, 256 przyp. 170, 267, 278; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 139 (*Ariobarzanes*). Zob. wizualizacja, zrekonstruowana przez Konrada

anonimowego traktatu geograficznego *SITUS ORBIS TERRE VEL REGIONUM* zachowanego w rękopisie z IX w., powstałym zapewne w Septymanii⁴⁵.

Także dziełko znane jako *COSMOGRAPHIA (JULII CAESARIS)*, składające się zasadniczo z zestawień nazw, które podlegało niemal na każdym etapie swojej transmisji zmianom i interpolacjom (Patrick Gautier Dalché), stanowiące emendowaną redakcję notatek sprządzonych w sposób chaotyczny i z błędami przez ucznia Juliusza Honoriusza (IV/V w.), wymienia najpierw Massagetów wśród ludów zamieszkujących nad „Oceanem Wschodnim” (*Oceanus Orientalis*), w zestawieniu nazw grup etnicznych rozpoczynającym się od *Scythae*, umieszczając ich pomiędzy *Chorasmii* i *Bactriani*, a następnie, poczynając od Scytów (*Scythae gens*), lokalizuje *Massagetae gens* nad „Oceanem Północnym” (*Oceanus Septentrionalis*) pomiędzy *Chorasmii gens* i *Bactriani gens*⁴⁶.

W tekście określonym przez Alexandra Riesego jako *COSMOGRAPHIA OLIM AETHICI DICTA*, znanym też jako *PSEUDO-AETHICUS*, w przypadku którego w literaturze przedmiotu podkreśla się jego podobieństwa do kosmografii Juliusza Honoriusza oraz wskazuje na znajomość *HISTORIA ADVERSUM PAGANOS*, w związku z czym datę jego powstania określa się pomiędzy powstaniem dzieła Orozjusza, a czasem spisania najstarszego znanego rękopisu (VIII w.) przypisywanego pierwotnie Etykowi (*Aethicus Ister*)⁴⁷, *Massagetae* wzmiankowani są w dwóch miejscach: po raz pierwszy nad *Oceanus Orientalis*, między

Millera mapa świata Pawła Orozjusza, Miller 1896c, tab. 3 (*P. Orosii Mappamundi*). Podstawowe informacje o Partach: Junge, Schur 1949, 1968–2029; Olbrycht 1998, *passim*; Wiesehöfer 2001, 328 (*Parthians* – wg indeksu); Wiesehöfer 2006c; Volkmann 2013a, 532–537; Waters 2014, 250 (*Parthia, Parthians* – wg indeksu). O źródłach wykorzystanych przez Orozjusza zob. Merrills 2005, 70–78; Eigler 2006; Lössl 2010, 1171; Voss 2013, 351. Scott G. Bruce odrzuca możliwość znajomości przez Orozjusza, jak wszystko wskazuje nieznanego greki, dzieła Herodota. Bruce 2019, 60. W anglosaskim „tłumaczeniu” dzieła Pawła Orozjusza, sporządzonym za czasów króla Alfreda Wielkiego (871–899), nie pojawia się ani nazwa Massagetów, ani określenie *mons Ariobarzanes* czy jego odpowiednik. W stosownym miejscu dość dowolnego przekładu, wyraźnie przeredagowanego i skróconego tekstu pojawia się jedynie wzmianka o „starej Scytii” (*þa ealdan Scippian/Sciððian*). Gerard Labuda, Janet Bately, a za nimi Piotr Kochanek tę dawną Scytię identyfikują jako krainę leżącą na wschód od Morza Kaspijskiego. *Chorografia Orozjusza w anglosaskim przekładzie króla Alfreda*, 64, 82, 92 przyp. 44; *The Old English Orosius*, I 1, 11–12; Kochanek 2004, 356 przyp. 143.

⁴⁵ Dalché 1982–1983 (wyd. 1985), 168 oraz Dalché 1997, III, 168. Autor tego tekstu znał też *ORIGINES* Izydora z Sewilli, ale nie zacytował z nich informacji o Massagetach. Zob. kolejną część niniejszego studium.

⁴⁶ Na zrekonstruowanej przez Millera mapie Juliusza Honoriusza (*Sphaera Julii Honorii*) *Massagetae* umieszczeni zostali nad „Oceanem Wschodnim”, w sytuacji gdy w tekście źródła wymienieni zostali dwukrotnie, raz nad „Oceanem Wschodnim”, drugi raz nad „Oceanem Północnym”. Uznaje się, że dane tej kosmografii oparto na (później) redakcji zaginionej mapy i komentarzy do niej Marka Wipsanusza Agryppy (63 p.n.e.–12 n.e.). Nie jest jasne, z jakich źródeł korzystał autor zestawienia nazw ujętych w *KOSMOGRAFII*. *Cosmographia Iulii Caesaris*, V, XVI, XX–XXI, 32, 45–46; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, I, 10, 44; *Kosmografija Julija Gonorija*, 106–107, 119, 126; *La ‘Cosmografia’ di Giulio Onorio* 13, 47; 38, 57; Kubitschek 1883, 29, 32–33, 35; Kubitschek 1918, 623–625; Miller 1896c, 73, tab. 4 (*Sphaera Julii Honorii*); Nicolet, Dalché 1986, 161–162, 184; Strzelczyk 1993, 9–10; Pjankov 1997, 122–123; Podossinov 2002, 805.

⁴⁷ Zob. poniżej o *KOSMOGRAFII* Etyka.

Carasmi a *Paroparsisiani*, za drugim razem w opisie części ekumeny lokalizowanej nad *Oceanus Septentrionalis*, między *Corasmi* i *Bactriani*, a więc podobnie do Juliusza Honoriusza⁴⁸.

Prokopiusz z Cezarei (ok. 500–562), pisząc w *DE BELLIS* (551–554/557) o wojnach z Hunami, których nazywał Massagetami, uznawał tych ostatnich za należących do Scytów⁴⁹.

Znający i obficie czerpiący, zdaniem Pauline Allen niekiedy niewolniczo, z dzieła historyka z Cezarei Ewagriusz Scholastyk (ok. 535–po 594) z Epifanii (obecnie Hama nad rzeką Orontes) w Syrii pisał w odniesieniu do lat 574–575, że Tyberiusz (ok. 550–582) zebrał armię, do której kontyngenty dostarczyły ludy mające swoje siedziby po obu stronach Alp, wśród nich „Massageci i inne ludy scytyjskie”⁵⁰.

Jeden z poczytniejszych autorów średniowiecza, przynajmniej do przełomu XII i XIII w., Izydor z Sewilli (ok. 560–636), znający m.in. prace Pliniusza Starszego i Gajusza Juliusza Solina⁵¹, w swoich *ORIGINES* wyraźnie także stwierdził: „Massageci wywodzą się od Scytów”⁵².

Anonimowy autor *KOSMOGRAFII* (ok. 700), tzw. Geograf z Rawenny, wspominał o krajinie zwanej *patria Masageton*, którą lokalizował w jednym szeregu między *patria Albania*, a *patria Caspie*⁵³, a więc na wschodzie ekumeny.

⁴⁸ *Cosmographia*, XL–XLI, 77, 88; *Kosmografija 'Psevdno-Etika'*, 147–148, 150; Nicolet, Dalché 1986, 164, 192–193; Strzelczyk 1993, 9–10. W tekście Juliusza Honoriusza nazwa *Paropanisidae* znajdowała się za nazwą *Bactriani*, którą kompilator *PSEUDO-AETHICUS* zapewne przeoczył. Zob. edycje źródła w przyp. powyżej. Aleksander V. Podosinov wywodzi etnonim *Paroparsisiani* od gór *Paropanis* (Hindukusz) oddzielających Baktrię od Indii, ale nazwę tę łączono też innymi górami (np. Kaukazem, Himalajami). Herrmann 1949a, 1778; Herrmann 1949b, 1778–1779; Plechl 1972, 3: N–Z, 108 (*Paropamisus mons*); *Kosmografija Julija Gonorija*, 138 przyp. 48; Karttunen 2006b; Winkler 2013, 1586; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 300 (*Paropanisidzi*). Z *KOSMOGRAFII* Pseudo-Etyka korzystać także miał zdaniem Paula Hossfelda Albert Wielki (ok. 1200–1280) w *DE NATURA LOCI*, który wyliczając cały szereg ludów, wymienił w części określonej jako *de descriptione quartae orientalis* między *Carasmi* a *Paroparsonyani* lud *Massagetarum* (III 2), a w części [de] *quartae septentrionalis* umieścił *Massagetarum* między *Corannas* i *Bactrianos* (III 4). *Alberti Magni OFP De natura loci*, III 2, 32; III 4, 37, oraz VII, VIII.

⁴⁹ Proc. *De Bellis* III 4.24: *Μασσαγετῶν τε καὶ τῶν ἄλλων Σκυθῶν*. *Velikaja step v antičnyh i vizantijskich istočnikach*, 515; Prokopiusz z Cezarei. *Historia wojen*, 1. *Wojny z Persami i Wandalami*, III 4.24, 218. Zob. też: Averil Cameron 1970, 82; Pohl 1993, 228; Averil Cameron 1996, 211; Kaldellis 2013, 9. Odnośnie identyfikacji przez Prokopiusza Massagetów z Hunami zob. też następną część studium.

⁵⁰ Euagrius, *Historia Ecclesiastica* V 14: *Μασσαγεται τε καὶ ἑτέροι Σκυθικαι*. Whitby (2000) identyfikuje wzmiankowanych tu Massagetów z Gotami. *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, V 14, 209; *Évagre 'Histoire ecclésiastique'*, V 14, 430; Ewagriusz Scholastyk. *Historia Kościoła*, V 14, 241; Charanis 1959, 32; Whitby 1992, 26, 55–56; *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, V 14, 273, 274 przyp. 52; Allen 1981, 9–10; Ginter 2018, 60–61. O rekurtacji „barbarzyńców” do armii „rzymskiej”, w pierwszym rządzie Gotów zob. Whitby 2013, 305, 319–326.

⁵¹ W literaturze przedmiotu wskazuje się, że Izydor korzystał bezpośrednio bądź pośrednio także z dzieł Józefa Flawiusza, Orozjusza, św. Hieronima i św. Augustyna, których prace (zob. poniżej oraz następne części studium) miały wpływ na kształtowanie się wyobrażeń o Scytach, Massagetach czy Getach/Gotach w wiekach średnich. Manitus 1911, 63, 64; Philipp 1911, 17, 22–23, 24, 46; Starowieyski 1967, 462; Diesner 1973, 28; Starowieyski 1974, 363, 367; 1975, 25; Diesner 1977, 84; Kádár 1978, 222; Strzelczyk 1984, 301.

⁵² Isid. *Etym.* IX 2.63: *Massagetarum ex Scytharum origine sunt.*; Hallberg 1906, 339 (*Massagetarum*); *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 30. W tym miejscu szczególnie należy, że na dzieło biskupa Sewilli jako wzmiankujące o Massagetach w kontekście identyfikacji z nimi Węgrów wskazali też autorzy komentarza do wydania *Historii* Tomasza. *Historia Salonitana. Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum*, 62 przyp. 2.

Przywołane wyżej słowa zapisane w dziele Izydora z Sewilli znalazły sobie miejsce tak w swojego rodzaju encyklopedii *DE RERUM NATURIS (SIVE DE PHYSICA SIVE DE UNIVERSO)* (842–844), znanej też w związku z jej pierwszymi wydanymi drukiem edycjami jako *DE UNIVERSO [SIVE ETYMOLOGIARUM OPUS]* (842–844) autorstwa Hrabana Maura (ok. 783/784–856), opata Fuldy w latach 822–842 i arcybiskupa Moguncji (847–856), określanego jako *Praeceptor Germaniae*, a także *Plagiator*, znającego również *HISTORIĘ NATURALNĄ* Pliniusza, do której to zdaniem Jacques’a Fontaine’a nawiązuje „tytuł” jego dzieła⁵⁴, jak i u benedyktyna Grzegorza (ok. 1190–1245), opata z Montesacro w *DE HOMINUM DEIFICATIONE*⁵⁵.

Remigiusz z Auxerre (po 841–908) zaś, który znał m.in. dzieła Hrabana Maura, Haimona z Auxerre, jak również *ORIGINES* Izydora z Sewilli czy *DE CIVITATE DEI* św. Augustyna, zapisał w *EXPOSITIO SUPER GENESIM* lakonicznie: *Magog Scithe*⁵⁶.

Honoriusz, piszący się z Autun (*Honorius Augustodunensis*, 1080–1154), benedyktyn iroszkockiego pochodzenia, związany najprawdopodobniej z opactwem św. Jakuba w Raty-zbonie, znający zarówno pisma antycznych autorów wykorzystywane w szkole, jak i dzieła znaczniejszych autorów wczesnego średniowiecza, w tym Orozjusza, Izydora z Sewilli, Hrabana Maura, przygotował szereg tekstów na potrzeby edukacyjne. W *DE IMAGINE MUNDI*,

⁵³ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, II 12, 22; ‘Kosmografija’ *Ravennskiego Anonimija*, 187, 243 przyp. 220. Louis Dillemann wskazał w przypadku *KOSMOGRAFII* na wpływ dzieła Pliniusza Starszego (*NATURALIS HISTORIA*). Także Franz Staab przypisywał autorowi tego dzieła znajomość tak pracy Pliniusza, jak i Strabona, ale jego zdaniem zostały one wykorzystane za pośrednictwem jakiegoś innego przekazu. Staab 1976, 38; Dillemann 1997, 149; ‘Kosmografija’ *Ravennskiego Anonimija*, 165, 168. Odnośnie pojęcia *Caspia(e)* zob.: Tomaschek 1899a, 1654; Herrmann 1919a, 2272–2275; Strasburger 1984, 215 (*Kaspier*); Schmitt 2011; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, 77 przyp. 31 (*Kaspianowie*); Duchesne-Guillemain 2013a, 143–144; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 246 (*Kaspowie*). Por. Renger 2006; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 245 (*Kaspianowie*). Zob. też powyżej o pojęciach Morza Kaspijskiego oraz o Albanii (kaukaskiej).

⁵⁴ *Beati Rabani Mauri Fuldensis abbatis et Moguntini archiepiscopi De universo libri*, XVI 2, 439. Współczesny Hrabanowi władca Franków Lotar I (ur. 795, panujący 817/840–855) w liście z ok. 854 r. stawiał go na równi ze św. Hieronimem, Ambrozym, Augustynem i Grzegorzem Wielkim (*Nam si illis Hieronimum, Augustinum, Gregorium Ambrosiumque et ceteros quam plurimos prebuit, et nobis idem opifex eiusdem meriti et scientiae contulit Rhabanum Maurum*). Nie bez znaczenia dla tej oceny była zapewne przyjaźń łącząca Hrabana i Lotara, co dla tego ostatniego miało istotne znaczenie w czasie walki o władzę w państwie. *Hrabani (Mauri) abbatis Fuldensis et archiepiscopi Moguntiacensis epistolae*, 49, 504; Schieffer 1956, 17; Bigott 2010, 84–86, 88–89; Coon 2011, 13. O wpływie dzieł Izydora z Sewilli na twórczość Hrabana i znajomości dzieła Pliniusza Starszego zob. Dümmler 1898, 25; Manitius 1911, 299; Lehmann 1927, 13–14, 17, 41, 46; Lehmann 1941, 222; Lehmann, 1960, 202–203, 207–208; Heyse 1969, zwł. 51, 56, *passim*; Rissel 1976, 25, 105, 114–115, 117, 149 przyp. 2, 151 przyp. 2, 195–198, 238–239, 250, 269, 328, 347; Brunhölzl, 1982, 5–7; Böhne 1986, 608; Fontaine 1988, IV, 536–537; Perrin 1994, 544–545; Kottje 2002b, 146; Kottje 2002a, 234; Dreyer 2007, 130, 134–135; Coumert 2010, 144–145; Kottje 2010, 187–188; Touati 2010, 191–197, 199; Gasti 2014, 505–506, 508.

⁵⁵ *Gregor von Montesacro*, 387.

⁵⁶ *Remigii Autissiodorensis Expositio super Genesim*, 10 2, 98. Zob. też o atrybucji komentarzy do *Liber Genesis* Remigiusza: Jeudy 1991, 374–376 oraz poniżej w kontekście autorstwa Haimona z Auxerre. O źródłach wykorzystanych przez Remigiusza zob. *Remigii Autissiodorensis Expositio super Genesim*, XLVIII, XLIX; Edwards 1991, 399–412, [zwł.] 406–408.

którego powstanie pięciu redakcji datuje się na okres ok. 1110–ok. 1152, w rozdziale poświęconym opisowi krain leżących na Wschodzie (*De regionibus Orientis*) wymienił Massagetów jako sąsiadujących z Amazonkami zamieszkującymi region określony jako *Mons Caucasus*⁵⁷.

Ślady wiązania Massagetów ze Scytami spotkać też można w jednym z rękopisów *HISTORIA LANGOBARDORUM* Pawła Diakona (720/730–799) oznaczonym przez wydawców tekstu Ludwiga Bethmanna i Georga Waitza jako A 6 (Parma, Biblioteca Palatina, sygn. Parm. 2933), datowanym na koniec XII w., zawierającym adnotację: „o krainie Scytii, i dlaczego Massageci zwani są Scytami”⁵⁸.

Współbrzmiając z kolei z tekstem Pawła Orozjusza wzmiankę o Massagetach znajdujemy w powstałych w latach 1209–1214 *OTIA IMPERIALIA* Gerwazego z Tilbury (ok. 1152–1220/1235): „[...] pomiędzy Massagetami i Partami znajduje się góra Ariobarzanes”⁵⁹. Gerwazy, w dwóch innych miejscach swojego dzieła wyraźnie nawiązując – jak wskazali S.E. Banks i James Wallace Binns – do *DE IMAGINE MUNDI* Honoriusza piszącego się z Autun, lokalizuje Massagetów w sąsiedztwie Amazonek, które określił jako bohaterskie kobiety wyróżniające się męskim charakterem. Dodaje przy tym, że niewiasty o takiej charakterystyce zwane były przez łacinników w krainach Konstantynopola (cesarstwa łacińskiego i państw lennych) Kumankami (?) (II 5)⁶⁰.

⁵⁷ *Hunc [i.e. Montem Caucasum] inhabitant Amazones, femine videlicet ut viri praeliantes. His cohabitant Massagetę et Cholci et Sarmatę*. *Honorius Augustodunensis. Imago mundi*, I 18, 58. Zob. też przykłady tłumaczenia tego traktatu w średniowieczu na język włoski: *Di un inedito volgarizzamento dell' „Imago mundi” di Onorio d'Autun*, 513, 514; Strzelczyk 1970, 94. O powstaniu oraz źródłach *De imagine mundi* zob. Doberentz 1882, 29–45, 53–57; Manitius 1931, 364–365, 371–372; Sanford 1948, 397–403; Strzelczyk 1970, 89–92; Garrigues 1973, 20–49; Wattenbach, 1976, 28–32; *Honorius Augustodunensis. Imago mundi*, 7–15; Garrigues 1986, 28–30; Haacke, Arduini 1986, 574; Vollmann 2002b, 232; Vollmann 2002a, 122; Freytag 2010, 123–125. O motywie Amazonek w piśmiennictwie antyku i średniowiecza zob. szerzej: Toepffer 1895, 1754–1771; Strasburger 1984, 32–33 (*Amazonen*); Wesche, Lewicki 2002, 514–515; Blok 2006; Dowden, 2012, 67–68; Neumann 2013, 291–293; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 128–129 (*Amazonki*). O pojęciu Kaukaz zob.: Herrmann 1921a, 59–62; Plechl 1972, 1: A–D, 469 (*Caucasus mons, Cascaii montes*); Strasburger 1984, 116 (*Caucasus*); Plontke-Lüning, Georgios 2006; Braund 2012a, 293; Danoff 2013a, 1093; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 247 (*Kaukaz*).

⁵⁸ [...] *de provintia Scithia, et quare dicti sunt Scithe Massagete* [...]. *Pauli Historia Langobardorum*, (MGH SRL) V, 140 przyp. a); *Pauli Historia Langobardorum*, (MGH SRL), V, 177 przyp. a). Georg Waitz (1876) genezę zawartych w kodeksie z Parmy interpolacji łączył z Benewentem. O rękopisie z Parmy zob.: Bethmann 1849, 318; Bethmann 1874, 688; Waitz 1876, 540; *Pauli Historia Langobardorum*, (MGH SRL), 30; *Pauli Historia Langobardorum*, (MGH SRL), 26; Pohl 1994, 395; Pani 2000, 383, 410.

⁵⁹ [...] *inter Massagetas et Parthos, mons est Ariobarzanes. Gervase of Tilbury. ‘Otia imperialia’*, II 5, 226; Von den Brincken 2008, 574. O czasie powstania i źródłach wykorzystanych, szczególnie w księdze II *Otia imperialia*, przez Gerwazego z Tilbury, m.in. dziełach Orozjusza, Izydora z Sewilli, Hrabana Maura, Honoriusza piszącego się z Autun zob. Doberentz 1881, 414–418; Strzelczyk 1970, 65–67; Strzelczyk 1991, 145; Rothmann 2002, 204–210; *Gervase of Tilbury. ‘Otia imperialia’*, XLII–XLIII; Herwig 2010, 692.

⁶⁰ „*Enimvero inter fluvium Araxem Armenie in mare Caspium decurrentem et montem Taurum, a septentrione Amazonum gentes sunt, femine ut uiri praeliantes* [...]. *Huiusmodi uiragines in partibus Constantinopolitanis Latini Cumanas nominant. His cohabitant Massagetae (quasi graves, id est fortes), et Colchi et Sarmathe* [...]. (II 5). *Gervase of Tilbury. ‘Otia imperialia’*, II 5, 228. Jerzy Strzelczyk odczytywał termin *viragines*, zapewne ze względu na kontekst, jako „dziewiczy lud”. Izydor z Sewilli objaśnił go jako: *Virago vocata, quia virum agit, hoc est opera virilia facit et masculini vigoris est. Antiqui enim fortes feminas ita vocabant. Virgo autem non*

Także w niemieckojęzycznych, napisanych wierszem kronikach świata Rudolfa z Ems (działalność potwierdzona źródłowo dla lat 1220–1255) i pozostającej z nią w wyraźnym

recte virago dicitur, si non viri officio fungitur. Mulier vero si virilia facit, recte virago dicitur, ut Amazona. Quae vero nunc femina, antiquitus vira vocabatur; sicut a servo serva, sicut a famulo famula, ita a viro vira. Hinc et virginis nomen quidam putant. Do „definicji” Izydora najwierniej nawiązuje tekst znany w tzw. *Liber glossarum*, który podajemy ze edycją elektroniczną tego źródła: *Virago: virgo vel mulier; eo quod a viro sumpta sit; fortissima femina, hoc est mulier; femina que est ut vir; fortis femina; Virago dicta uel quod a uiro sumpta sit, uel quod sit masculini uigoris similis; Virago uocata, quia uirum agit, hoc est opera uirilia facit et masculini uigoris est. Antiqui enim fortes foeminas ita uocabant. Virgo autem non recte uirago dicitur, ut Amazona. Que uero nunc femina, antiquitus uirago uocabatur; sicut et a seruo serua, sicut a famulo famula, ita a uiro uirago. Hinc et uirginis nomen quidam putant*, czy też od tegoż pochodny, zachowany w tzw. *Glossarium Salomonis*. Podobnie, acz lakoniczniej zapisano w glosariuszach określonych przez Georga Goetza jako: *Codex Vaticanus 3321 (Virago femina fortis; Virago fortis mulier que quasi uirum se gerit; Virago femina que est ut uir); Codex Sangallensis 912 (Virago fortissima femina); Codex Leidensis 67F (Virago fortissima femina quod quasi uirum regeret); Glossarium Amplonianum secundum (Virago fortissima femina que est ut uir)*. O średniowiecznych glosariuszach zob. poniżej. Isid. *Orig.* XI 2,22; *Glossae codicum Vaticani 3321*, 192, 193, 401, 579; *Placidus liber glossarum*, 336; *Glossarium Ansileubi*, 589; *The Liber glossarum Digital*. Por. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 905, f. 1048a–b). Mając na uwadze fakt, że Gerwazy z Tilbury niejednokrotnie czerpał z dzieła Izydora, a zawarty w jego powyższym tekście zwrot żywo przypomina sformułowanie użyte przez biskupa Sewilli zastosowane w odniesieniu do nazwy Massagetów (*quasi graves, id est fortes*, zob. szerzej część 3. niniejszego studium), oraz okoliczność, iż określenie *virago* występuje tak w tekstach Izydora, jak i Gerwazego w kontekście Amazonek, angielski dziejopis i encyklopedysta czerpał tu z dzieła Izydora. Odnosił więc za Izydorem z Sewilli termin *virago* do Amazonek, a dokładniej być może do współczesnego mu o nich wyobrażenia osadzonego na skłonności wykształconych elit cesarstwa na Wschodzie do antykwizowania. Powołuje się bowiem na *usus*, w świetle którego terminem tym miano określać Kumanki (?) (*nominant Cumanas*). W tym kontekście jedynie można zwrócić uwagę – jak podkreślał Paul Magdalino – iż cesarze bizantyjscy w XII w. rekrutowali do swojej armii m.in. ludy stepu, Pieczyngów, Kumanów i „Massagetai”, w przypadku tych ostatnich badacz ten nie podjął się ich identyfikacji. Tu jednak należy zauważyć, że potwierdzonym źródłowo faktem jest jedynie uczestnictwo Kumanów w walkach toczonych przez tzw. II carstwo bułgarskie z Bizancjum, czy też z cesarstwem łacińskim z siedzibą w Konstantynopolu, stąd więc sami Kumanie i ich nazwa znani byli w Bizancjum, a w konsekwencji w powstałym na jego gruzach cesarstwie łacińskim w Konstantynopolu. Zestawienia sporządzone przez Moravcsika i Szilvię Kovács dostarczają stosownych przykładów. Za najwcześniejszą odnotowaną, zachowaną grecką nazwą Kumanów (Κοῦμανοί) jako takich w źródłach bizantyńskich uznaje się zapis w *HISTORII* (35) Michała Attaleiatesa (ok. 1025–1085) odnoszący się do roku 1078. Przy tym Wincenty Swoboda i Kovács uznali rozprzestrzenienie się formy *Cumani* pochodnej od Κοῦμανοί w wielu językach, w tym na Węgrzech, jako efekt oddziaływania wpływów bizantyńskich. Z kolei György Györffy pojawienie się tej nazwy w używanym na Węgrzech słownictwie łacińskim wiązał z przełomem XII i XIII w. i wpływami z Zachodu. Strzelczyk 1970, 123, 149; *Gervase of Tilbury. 'Otia imperialia'*, II 5, 228; 229 przyp. 13. Zob. też odnośnie terminu *virago*: Brinker-von der Heyde 1997, 409; Reinle 2000, 24. Odnośnie nazwy „Cumani/Kumani”: Hallberg 1906, 159–161 (*Comania*); Németh 1941–1943, 98; Swoboda 1964, 566; Moravcsik 1983, II, 167–168; Györffy 1990, 201–203, 216; Kovács 2014, 17–18. O motywie Amazonek zob. powyżej. O Kumanach i ich udziale w działaniach wojennych na terenie cesarstwa wschodniego/łacińskiego zob. Göckenjan, 2002, 1568–1569; Magdalino 2002, 231; Vásáry 2004, 263–270; Nikolov 2005, 223–229; Vásáry 2005, 46–54, 61, 66; Dall'Aglio 2008–2009, 29–54; Dall'Aglio 2013, 299–312; Kovács 2014, 200–221; Uzelac 2019, 8–21. O pojęciach: 1) Kolchowie, Kolchida zob. Ruge, Weisbach 1921, 1070–1071; Plechl 1972, 1: A–D, 544 (*Colchis (regio)*); Strasburger 1984, 228 (*Kolchis, Kolcher*); Bredow 2006b; Thordarson 2011; Danoff 2013d, 270–271; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 256 (*Kolchida*). Por. Wecker 1921, 1071; Sontheimer 2013, 271; 2) Sarmaci zob. Kretschmer 1920, 2542–2550; Łowmiański, Bukowski 1975, 56–62; Sulimirski 1979, *passim*; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 66–86 (*Sarmatae, Sarmata (nomen gentis)*); Eggers, Ioniță, 2004, 503–512; Bredow 2006f; Fitz 2013, 1557–1558; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 312–314 (*Sarmaci*). Z kolei w odniesieniu do fragmentu zawartego w księdze II, rozdz. 25 *OTIA IMPERIALIA (Porro in Asia, ad partem septentrionalem, in Ponto sunt hee prouincie: Pontus Polinnatus, Pontus Amasia, Horidiada, Bithinia, Pamplagonia, Armenia maior, Armenia minor, Capadocia. Ex illo medio Araris, fluuii Armenie in mare Caspium decurrentis, et montis Thauri, a septemtrione Amazonum gens est, et exinde Massagete, Colchi et Sarmathe, [...] (II 25))* S.E. Banks i James Wallace Binns odnotowali jedynie, że poprzedzające wzmiankę o Massagetach jako sąsiadach Amazonek zdanie znajduje analogię w tekście Polemiosa Silwiusa znanym jako *LATERCULUS* (ok. 448/449), odsyłając w przypadku dalszej części tekstu do księgi II, rozdz. 5. *OTIA IMPERIALIA. Gervase of Tilbury. 'Otia imperialia'*, II 25, 520–521 przyp. 1–2; 522 przyp. 5; *Ex Laterculo Polemii Silvii*, 132.

WĘGRZY JAKO PARS ALIQUA GENTIS MASSAGETUM

związku filiacynym anonimowej tzw. *CHRISTHERRE-CHRONIK* (ok. 1250), powstałej w Turyngii i dedykowanej landgrafowi Henrykowi III Dostojnemu (1218–1288), nazwanej tak od incipitu (*Crist herre keiser über alle kraft*), między Sarmatami (*Sarmâten/Sarmaten*), Kolchami (?) (*Coltzen/Golzen*) a Chińczykami, względnie ludnością Dalekiego Wschodu (*Sê-res*), zlokalizowano za górami lud *Massagêten/Mazzegetes*⁶¹.

⁶¹ Poniższe zestawienie tekstów obydwu niemieckojęzycznych kronik unaocznia ich związek filiacyjny:

Kronika Rudolfa z Ems	Kronika <i>Christherre</i>
[...] <i>Diesen landen algeliche /</i> <i>ist anderthalp ein underscheit /</i> <i>mit undermarke an geleit. /</i> <i>von Caucasus, von Caspiâ, /</i> <i>daz ôstert ist gelegen dâ, /</i> <i>biz vil bî an der marke zil, /</i> <i>dâ lit enzwischen lande vil. /</i> <i>Amazones die frechen wip, /</i> <i>die mit kraft verlichen lip /</i> <i>hânt, die sitzent drinne; /</i> <i>mit frevelichem sinne /</i> <i>stêt ir gemüete ûf mannes wer; /</i> <i>der lant gebirge unde mer /</i> <i>besliuzet allenthalben. /</i> <i>mit hôhen vesten alben /</i> <i>besslozzen sint die stolzen /</i> <i>Sarmâten unde Coltzen, /</i> <i>Massagêten, unde Sêres /</i> [...]	[...] <i>anderthalp ist ein underscheit /</i> <i>von Caucasus und Calpiâ, /</i> <i>daz ôsterhalp ist gelegen dâ. /</i> <i>biz nâhen an der marke zil, /</i> <i>dâ lit enzwischen lande vil. /</i> <i>Amazones, diu frechen wip, /</i> <i>diu mit kraft werlichen lip /</i> <i>hânt, diu sitzent drinne. /</i> <i>mit strîlichen sinne /</i> <i>stêt ir gemüet ûf mannes wer. /</i> <i>der land gebirge und daz mer /</i> <i>besliuzet sie allenthalben. /</i> <i>mit hôhen vesten alben /</i> <i>beslozzen sind die stolzen /</i> <i>Sarmaten unde Golzen, /</i> <i>Mazzegetes und die Sêres, /</i> [...]

Eine Geographie aus dem dreizehnten Jahrhundert, 740–755, 28–29 oraz separatum, 740–755, 396–397; Doberentz 1882, wers 728–745, 184; *Rudolfs von Ems Weltchronik*, wers 2031–2048, 28–29. O pokrewieństwie obydwu kronik zob. Strzelczyk 1970, 108–110; Jaurant 1995, 5–24, 370; Ott 2002a, 1908; Ott 2002b, 1084; Dunphy 2003, 6–16; Klein 2010, 1308; Ott 2010, 1213–1215; Plate 2010, 270, 272; Walliczek 2010, 339–340. W partii tekstu traktującej o Massagetach wykorzystane zostało, jak wykazał Otto Doberentz, a za nim Rudolf Simek, *DE IMAGINE MUNDI* Honoriusza zwanego *Augustodunensis*. Doberentz 1881, 264 przyp. 5, 291; 1882, 184, 207–219, zwł. 212; Strzelczyk 1970, 109–110; Simek 1990, 217. Zob. też: Dunphy 2003, 10. O pojęciu *Seres* zob. Herrmann 1923, 1678–1683; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 185–193 (*Seres, Ser*); Brentjes, Schwarz 2006; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, 76 przyp. 22 (*Serowie*); Schwarz 2013, 133–135; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 321 (*Serowie*). Z kolei o pojęciach Kolchowie i Sarmaci zob. powyżej. W *COSMOGRAPHIA* (między 680 a 740, ukończonej w Bobbio (Michael W. Herren)) tzw. Etyka (*Aethicus (Ister)*), identyfikowanego wcześniej z opatem i biskupem Salzburga Wer-giliuszem (ok. 700–784 (Heinz Löwe)), względnie określanego jako Pseudo-Hieronim (Herren), dość swobodnie obchodzącego się z wykorzystywanymi przez siebie źródłami, opisującego realne i fikcyjne ludy, pojawia się pomiędzy nazwami *Albani*, *Meoti* i *Gangines*, *Tulchi* termin *Mazeti*, który może stanowić zniekształconą nazwę Massagetów. Otto Prinz i Herren, wydawcy tekstu tej *KOSMOGRAFII*, uznali ten etnonim, podobnie jak określenie *Meoti*, a w przypadku Prinza także *Tulchi*, za nieznanne, pozostawiając je zarówno w tekście, jak i w jego tłumaczeniu w formie przekazanej przez źródło. Herren zidentyfikował określenia *Albani*, *Gangines* i *Tulchi* jako odnoszące się do mieszkańców kaukaskiej Albanii („Albanians”), ludu znad rzeki Ganges („people from the Ganges”) oraz Turków („Turks”). W zasadzie w kwestii lokalizacji siedzib wymienionych ludów, o ile uznać, że autor „panował” nad tekstem, uznać należy informacje zapisane w dalszej części *KOSMOGRAFII* (VI 63), gdzie szerzej opisuje geografii regionu (*mare Caspium*, *Meotidas paludes*, *Albani* i *Tulchi*), za rozstrzygające w kwestii ich rozumienia. W ocenie Shanzer powyższa wzmianka u Etyka może stanowić refleks znajomości lokalizacji Massagetów w liście św. Hieronima (nr 53: *AD PAULINUM PRESBYTEREM*, zob. powyżej). Z kolei Ian Wood zwrócił uwagę w kontekście powyższych zapisów *KOSMOGRAFII*, że Turkami nazywano szereg ludów zdominowanych przez elementy ałtajskie, a w X w. także Węgrów. Z punktu widzenia wzmianki o Massagetach należy mieć na uwadze, że autorowi dzieła przypisuje się m.in. znajomość tak

W kodeksach znanych jako *LIBER GLOSSARUM* (dalej: *LG*), wcześniej funkcjonujących także pod nazwą *GLOSSARIUM ANSILEUBI*, zachowała się, jak wskazują tak kontekst, w jakim te słowa się znalazły, jak i zidentyfikowane jako wykorzystane źródła, w ślad za *ORIGINES* Izydora z Sewilli lakoniczna wzmianka: „Massageci lud Scytii”⁶². Identyczna zapiska znajduje się w przechowywanym od stuleci w benedyktyńskim opactwie Sankt Gallen manuskrypcie znanym jako *GLOSSARIUM SALOMONIS* (dalej: *GS*)⁶³. Także w innym słowniku, tzw. *ELEMENTARUM DOCTRINAE ERUDIMENTUM*, znanym jako *PAPIAS* (ok. 1050), znaleźć można w swojej istocie współbrzmiającą informację: „Massageci są uznawani przez wielu za ludy pochodzenia scytyjskiego”, umieszczoną w analogicznym kontekście jak w *GL* i *GS*⁶⁴. Analogie uchwytnie pomiędzy zapiskami *LG* i *GS* są wynikiem tego, że *GS* spisane przez kilku skrybów w X w. (jak ostatnio stwierdziła Birgit Meineke, nie miało to miejsca w opactwie Sankt Gallen, do którego potem kodeks ten jej zdaniem trafił) uznaje się za filiacyjnie powiązane z *LG*. W ocenie Meineke podstawę powstania *GS* stanowić mogła już okrojona redakcja *LG* (kolejne *epitome*). Zdaniem J.A. McGeachy’ego *GS* jest bardziej kopią niż wyciągiem z *LG* i samo było potem kopiowane w skryptoriach niemieckich. Z kolei Franck Cinato uznał ostatnio *GS* za redakcję opartą bezpośrednio na *LG*. Także w przypadku *PAPIAS* jego głównymi źródłami były *ORIGINES* Izydora z Sewilli i *LG*. Powstanie tego ostatniego źródła wiązano czy to z państwem Karolingów (skryptorium w Korbei) u schyłku VIII w. (np. Wallace Martin Lindsay, Terence Alan Martyn Bishop, David Ganz, Meineke, Paolo Gatti), czy też Półwyspem Iberyjskim (np. Goetz, Cinato), w tym przypadku datując je nawet na VII w. Istotnym jest z naszego punktu widzenia, że tekst tego źródła oparty został przede wszystkim na dziele Izydora. Uznaje się *LG* nawet za średniowieczne *epitome* dzieła biskupa Sewilli.

HISTORII ADVERSUM PAGANOS Orozjusza, *ORIGINES* Izydora z Sewilli czy do tej pory niezidentyfikowanych glosariuszy, jak i dzieł św. Augustyna czy *ANTIQUITATES IUDAICAE*. W przypadku tych ostatnich sam autor się na nie powoływał, ale w toku badań nie stwierdzono bezpośrednich zależności. W ocenie Herrena autor *KOSMOGRAFII* uznał widocznie za zbyt częste powtarzanie tego, o czym pisał Józef Flawiusz, względnie w ogóle nie znał jego dzieła, a wyczytał o nim w przekazie Izydora z Sewilli. *Die Kosmographie des Aethicus*, V, 150 przyp. 360; VI, 164, 167; *The Cosmography of Aethicus Ister*, V 57, 112, 113; VI 63, 138, 139, 140. Por. *Éthicus et les ouvrages cosmographiques*, II 3 5, 266 (*Mazeti*); *Cosmographiam Aethici Istrici*, 35 (*Minazeti*). O źródłach wykorzystanych w *KOSMOGRAFII* oraz interpretacji nazw: *Die Kosmographie des Aethicus*, 22–23; Strzelczyk 1993, 13, 16–22; *The Cosmography of Aethicus Ister*, XXII–XXV, XXVII, XXVIII, XXIX, XXXIII–XXXVI, LI–LII, LIV–LV, LXII; Wood 2000, 207; Bernt 2002, 192; Shanzer 2006, 64, 67; Gottschall 2010, 22–26, zwł. 23. O Albanii kaukaskiej i Meotydzie zob. powyżej.

⁶² *Massagetes [massagetae] gens Scitiae: Glossarium Ansileubi*, 359; *The Liber glosarum Digital*.

⁶³ *Massagetes gens scitię* (to jest: *scitiae*). Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 905, f. 570a–b: Zob. też następną część studium. W nazwie *Massagetes* pomiędzy *Massage* i *tes* widoczne są ślady razurowania, a ostatnia litera „s” jest częściowo zatarta. Z kolei w słowie *Scitię* (*Scitiae*) zastosowano na oddanie dyftongu „ae” tzw. *ę caudata*, a litera „c” została nadpisana.

⁶⁴ *Massagetae pluraliter sythaum origine populi sunt dicti [...]. Papias vocabulista*, 196. Zob. też następną część studium.

Należy zwrócić uwagę, że *LG* uchodzi za jeden z najobszerniejszych średniowiecznych słowników, podstawową pomoc w procesie nauczania we wczesnym średniowieczu. W opinii Goetza stanowił on „encyklopedię klasztorną” („klösterliche Encyclopädie”) o charakterze kompletnym, niezbędne kompendium dla wykształconych w VIII w. osób („vollständige Encyclopädie für einen Gebildeten des 8. Jahrhunderts”). Lindsay i Henry John Thomson nazwali go „źródłem łacińskich słowników na kontynencie” („the parent of Continental dictionaries of Latin”). Bernhard Bischoff określił *LG* jako „obszerną encyklopedię w układzie alfabetycznym” („jene mächtige alphabetische Enzyklopädie”). Anna Carlotta Dionisotti, przychylająca się do karolińskiej genezy *LG*, uznała, że jest on bardziej interesujący jako świadectwo pozwalające określić zainteresowania i zasoby karolińskiego centrum kultury, niż jako nośnik przekazu starożytnych glosariuszy. Nazwała ten przekaz „aktywną” kompilacją, w której wykorzystano różne źródła („an active compilation from a variety of sources”). Goetz podkreśla też, że tak poprzez *GS*, jak i tzw. *PAPIAS* doszło w okresie późniejszym do dalszego – w istocie na drodze pośredniej – wykorzystania *LG*, a teksty tych glosariuszy były przeredagowywane⁶⁵.

Wyobrażenia obecne przede wszystkim w zachowanych tekstach o charakterze geograficznym i chorograficznym czy też glosariuszach znalazły również odbicie w zabytkach kartografii, w których łączono Massagetów ze wschodem ekumeny, okolicami Morza Kaspijskiego, niekiedy akcentując sąsiedztwo Scytów. Herrmann doszedł do wniosku, że:

⁶⁵ Nazwa *GS* nawiązuje do osoby Salomona III, opata Sankt Gallen i biskupa Konstancji (ok. 860–919/920), uznawanego w oparciu o późną (XV w.) tradycję za mecenasa jego powstania, co Meineke uznała ostatnio za bezzasadne. W kontekście znaczenia glosariuszy jako źródeł historycznych nie sposób odmówić słuszności stwierdzeniu Hartmuta Hoffmanna: „Łacińskie glosariusze wczesnego średniowiecza są gatunkiem piśmiennictwa umykającym uwadze [badaczy] i w zasadzie nie odgrywają roli w większości dyskusji historycznych. Mediewiści uznają je za późno wykształcone świadectwa starożytnej uczoneości, a filolodzy klasycyści czują się zmuszeni postrzegać je jako niemający żadnego zastosowania owoc upadającej kultury. Zainteresowanie tego rodzaju słownikami jest dlatego nikłe”. Goetz 1891, 213[cyt.]–214, 217[cyt.]–218, 238, 248, 256–257; Goetz 1903, 268–271, 273–277; Goetz 1910, 1445–1455; Manitius 1911, 594–598 (*Salomo III.*), zwł. 595; Lindsay 1912, 412; Lindsay 1917, 126, 129; Lindsay, Thomson 1921, XI; Goetz 1923, zwł. 23, 139, 167–171; Manitius 1923, 717–724 (*Papias*), zwł. 719–720, 723; *Glossarium Ansileubi*, 4, 8; McGeachy 1938, 309–318; L.W. Daly, B.A. Daly 1964, 229–239, zwł. 238; Bischoff 1972, 412; Zeller 1974, 99–100; Brunhölzl 1975, 560; Bishop 1978, 69, 83–83; Bischoff 1981, 231; Weijers 1989, 139–154, zwł. 140–141, 151; Ganz 1990, 51–54; Weijers 1991, 15, 41–42, 44, 46–48, 52; Ganz 1992, 28; Ganz 1993, 127–135; Meineke 1993, 27–30; Dionisotti 1996, 213, 223; Sharpe 1996, 93–105; Hoffmann 1997, 139[cyt.]–140; Petrov 2000, 530–561; Huglo 2001, 20–21; Lapidge, Gier, Gneuss 2002, 1508–1514, zwł. 1509–1511; Kindermann 2002, 1663–1664; Gatti 2004, 264; Barney *et al.*, 2007, 12; Meineke 2009, 829, 831; Sauer 2009, 17–40; Düchting 2010, 529; Grondeux 2015, 10; Cinato 2015b, 3–35; Cinato 2015a, 40–41, 44–45, 54; Teeuwen, 2015, 32; Cinato 2016, 121–122; Carracedo Fraga 2016, 127–128, 137–139.

Nazwa Massagetów służyła głównie temu, aby na mapach wypełniać słabo znaną przestrzeń znajdującą się za Morzem Kaspijskim [...] ⁶⁶.

2. Massageci (–Scytowie–) Magog

Nie bez znaczenia dla podjętego przez nas tematu, ze względu na poświadczenie przez Tomasza ze Splitu znajomości będącego ekwiwalentem nazwy Scytii terminu *Mageria*, urobionego od endoetnonimu *magyar*, który w węgierskim dziejopisarstwie wieków średnich powiązано z imieniem Magoga, syna Jafeta ⁶⁷, jest zapiska zachowana w *COMMENTARIUM IN GENESIM* Haimona od św. Germana z Auxerre (zm. 865/866), w której połączono Massagetów z Magogiem ⁶⁸.

⁶⁶ Miller 1895, 5, 13, 97, 97, 101; Miller 1896a, 25; Miller 1896b, 33; Miller 1896c, 65, 73, 100, tab. 4, 6; Hallberg 1906, 339–340 (*Massagetae*); Herrmann 1930, 2124; Mełnikova 1986, 105, 108, mapa nr 1; Kugler 1987, 20; Simek 1990, 71, 421; Von den Brincken 1992, 149; Pritsak 1997, 531, mapa między 512 i 513; Kugler 1998, 194–196; Čekin 1999, 64, 65, 124–125, 145, 154, 170, 172; Chekin 2006, 69–71, 135–136, 155, 164, 168, 182, 186; Von den Brincken 2008, 574, 616; Kochanek 2016, 216–217, 244, 248.

⁶⁷ Zob. Spychała 2020, 159, 171–173.

⁶⁸ *Magog quos quidam putant Massagetas*. Autorstwo tego tekstu pierwotnie przypisano Remigiuszowi z Auxerre i tak też w ślad za wydawcą tekstu Jacques’a-Paula Migne’a uczynili Arno Borst i Kochanek. Pierwszy z tych badaczy korzystał z wydania tekstu znanego z edycji zainicjowanej przez Migne’a, wykorzystującej przekaz zachowany w XII-wiecznym rękopisie pochodzącym z opactwa benedyktyńskiego w Garsten, w którym autorstwo *COMMENTARIUM IN GENESIM* w incipicie mylnie przypisano Remigiuszowi zamiast Haimonowi z Auxerre. Manuskrypt ten znajduje się obecnie w Linz w Oberösterreichische Landesbibliothek (dawniej: [Bundesstaatliche] Studienbibliothek, sygn. 386). Jego tekst rozpoczyna się od słów: *In Dei nomine incipit Expositio Remigii super Bresith, id est super*. Na f. 13v znajduje się zapis: *Magogh quos quidam putant Massagetas*. Louis Holtz i Sumi Shimahara (2007; 2008) podkreślają, że już od X w. z powodu anonimowego charakteru tekstów powstałych w Auxerre, w szczególności napisanych przez Haimona, niejednym z nich przypisano innym autorom, w tym Remigiuszowi z Auxerre. Zaistnienie tego rodzaju atrybucji miało być rezultatem roli, jaką odegrali późniejsi mistrzowie, w tym przypadku Remigiusz w rozpowszechnianiu znanych mu traktatów Haimona. W ocenie Borsta autor notki identyfikowany z Remigiuszem „pisał podążając za nienazwanym przez siebie źródłem, najwyraźniej wspomagając się dziełem Izydora, wiążąc Massagetów w miejsce Scytów i Gotów z Magogiem. Pomylił zapewne irańskich Massagetów z trackimi Getami, a ci z kolei, jak było w zwyczaju od czasów Kasjodora, byli łączeni z Gotami”. W kontekście powiązania przez Haimona Massagetów z Magogiem wyjaśnienia tego „factum” szukać można w cechach jego osobowości oraz celach, jakie mu przyświecały. Shimahara (2007; 2008; 2009) zwraca uwagę, że Haimo w odróżnieniu np. od Hrabana Maura, doradcy królewskiego, był przede wszystkim mnichem, stroniącym od wpływania na sprawy świata, przebywającym z dala od dworu królewskiego i nieślakającym zaszczytów. Holtz zaznacza, że nie wiadomo, kim byli – pominawszy Murethacha – mistrzowie Haimona i gdzie, poza opactwem św. Germana w Auxerre pobierał on nauki. Jedną z konsekwencji powyższego stanu rzeczy stała się anonimowość napisanych przez niego tekstów, przede wszystkim komentarzy do Biblii, przeznaczonych dla współbraci w klasztorze. Przy tym Guy Lobrichon zauważa, że pokolenie intelektualistów („génération intellectuelle”) IX stulecia tworzy narzędzia potrzebne nie tylko do nauczania, ale i zachowania dzieł starożytności klasycznej i chrześcijaństwa, a jego przedstawiciele nie stroniili od poświadczania różnych tradycji tekstowych. Za najlepiej zachowane uznaje on dzieła autorów z ośrodka w Auxerre działających w drugiej i trzeciej ćwierci IX w., w tym Haimona. Holtz podkreśla nie tylko znaczenie w Auxerre studiów nad Biblią, ale i poświęcanie uwagi lekturze autorów antycznych. Nie bez znaczenia dla atrybucji tekstów Haimona była też okoliczność, iż w przypadku większości ówczesnych skryptoriów, w tym i zlokalizowanego w Auxerre, ich produkty są w ocenie Jeana Vezina, poza casum pracowni w Reims za czasów arcybiskupa Hinkmara (845–882), trudne do zidentyfikowania. Także Lobrichon podkreśla problemy z rekonstrukcją wytworów warsztatu w Auxerre, z jednej strony z powodu braku zachowania średniowiecznych katalogów/inwentarzy, z drugiej ze względu na rozproszenie tekstów powstałych w Auxerre, ich występowanie w innych kolekcjach czy powielanie w innych ośrodkach, na co nakładała się jeszcze cyrkulacja mnichów pomiędzy poszczególnymi klasztorami (Holtz). Lobrichon uznał Auxerre i Fleury za ośrodki zaopatrujące region w niezbędne teksty. W kontekście lakoniczności przekazu Haimona należy wziąć

Borst wskazał, że odnoszenie Massagetów do Magoga, syna Jafeta, i Scytów, względnie Gotów, pojawia się także w pracach Mikołaja z Amiens (ok. 1147–ok. 1203), Wilhelma z Altony OP (zm. ok. 1265), Hugona z Saint Cher OP (ok. 1190–1263), Mikołaja z Gorran (XIII w.) i Johannes Schiphowera (1463–ok. 1521/5)⁶⁹. Dodać można, iż także starszy o pokolenie od Tomasza ze Splitu arcybiskup Toledo Rodrygo Jiménez de Rada (1170–1247) w *BREVIARIUM HISTORIE CATHOLICE* wpisuje się w poczet autorów nie tylko identyfikujących Massagetów ze Scytami, ale i wywodzących ich od Magoga, syna Jafeta: „[...] od Magoga [pochodzą] Scytowie, którzy zwani są też Massagetami, i Goci według Izydora”⁷⁰, a w *HISTORIA DE REBUS HISPANIAE SIVE HISTORIA GOTHICA* stwierdził: „Józef mówi, że Scytowie, [którzy są też] Massagetami, wywodzą się od Magoga syna Jafeta”⁷¹. Pod wzmiankami *Ysidorus* i *Iosephus* Rodryga kryją się niewątpliwie poczytne

pod uwagę opinie badaczy, w świetle których Haimo teolog, „mistrz nauk biblijnych” („maître en sciences scripturaires”), poszukując jasności, precyzji wyrażania się, pisał krótko (zwięźle), nieraz korygując swoje teksty, a jak się sądzi (np. Dominique Iogna-Prat), rękę do ich kształtu przyłożyli też późniejsi odbiorcy. W ocenie Shimahary Haimo, podążając za św. Augustynem, rozwinął koncepcję historii, która umożliwiła mu czytanie Biblii jako przewodnika po znanej mu doczesności. Zakonnik z Auxerre jawi się także jako filolog, który korygował tekst Pisma Św., poszukując adekwatniejszych lekcji, terminów. Shimahara przypisuje mu dostęp do bogatej biblioteki zawierającej nie tylko pisma natury patrystycznej, m.in. *HEBRAICAE QUAESTIONES IN GENESIM* św. Hieronima, *ORIGINES* Izydora z Sewilli, ale i glosariusze (tak też Veronika von Büren) oraz dzieła epoki antycznej z *HISTORIA NATURALNĄ* Pliniusza, *ANTIQUITATES IUDAICAE* Józefa Flawiusza włącznie. Ganz uznaje też ucznia Haimona, Heirica (841–po 875) za glossatora wzbogacającego dostępną mu redakcją *LG*. Von Büren podkreśliła też na podstawie zachowanych egzemplarzy dostępność w środowisku, w którym obracał się Haimo, *ORIGINES* Izydora z Sewilli, zwracając też uwagę, że przy tworzeniu komentarzy do poszczególnych ksiąg Biblii używał rzadko spotykanych w ówczesnym czasie tekstów, które – jak zauważyła – dostępne były w kolekcjach zlokalizowanych w Reims. *Remigii monachi S. Germani Autissiodorensis. Commentarius in Genesim*, 10, 79; Borst 1958, 530; Kochanek 2004, 236 przyp. 268, 266. O identyfikacji Haimona z Auxerre jako autora *COMMENTARIUM IN GENESIM* oraz cechach jego osobowości mogących mieć wpływ na sposób jego pracy, a także wykorzystanych źródłach [tu zwł. Shimahara, Burton Edwards] zob. Manitius 1911, 515 (autorstwo komentarza przypisano Remigiuszowi z Auxerre); Contreni 1976, 411, 417; Edwards 1991, 399–412, [zwł.] 406–409; Ganz 1991, 297–312; L. Holtz 1991, 132, 139, 140–141; Iogna-Prat 1991, 159, 164–165, 171–172; Jeudy 1991, 374; Lobrichon 1991, 61, 64–65; Vezin 1991, 58; *Remigii Autissiodorensis Expositio super Genesim*, X–XI, XIII–XX; Lozovsky 2000, 44 przyp. 31; Van Name Edwards 2003, 97–101; Shimahara 2007, 2–8; Shimahara 2008, 475–482; Von Büren 2007, 180–181, 185; Shimahara 2009, 77, 96–97; Stoppacci 2017, 261.

⁶⁹ Borst 1959, 625, 734, 750, 752, 792; 1960, 1038.

⁷⁰ [...] *de Magog Scithe, qui et Massagetes dicuntur, et Gothi secundum Ysidorum* [...]. *Roderici Ximenii de Rada Breuiarium historie catholice (I–V)*, I 25. 59, 51; Kochanek 2004, 236 przyp. 272, 266.

⁷¹ *Iosephus dicit de Magog filio Iaphet Scithas, qui et Massagetes, processisse. Roderici Ximenii de Rada Historia de rebus Hispanie siue Historia Gothica*, I 9.37, 22. Dodać można, że także Jan Długosz (1415–1480) w swoich *ANNALES SEU CRONICAE INCLITI REGNI POLONIAE* zapisał *Magog, a quo Scithe, qui et Massagete appellantur*. Zdaniem wydawców jego dzieła wzmiankę o powiązaniu Scytów z Magogiem i Massagetach przejął polski dziejopis z *ORIGINES* Izydora. Krystyna Pieradzka wskazała przy tym na szerokie wykorzystanie przez krakowskiego kanonika w księdze pierwszej *ROCZNIKÓW* dzieła biskupa Sewilli, którego istnienie w bibliotece kapituły krakowskiej wykazywał już inwentarz z 1110 r. (*Isidorus Ethimologiarum*). *Ioannis Długossii Annales*, I 68, 336 przyp. 19; *Jana Długosza Roczniki*, I 91 przyp. 5; Pieradzka 1958, 88, 100–105, 107–109, 114–115, zwł. 109, zob. również 98; Strzelczyk 1984, 380.

w średniowieczu *ORIGINES* biskupa Sewilli i *ANTIQUITATES IUDAICAE* Józefa Flawiusza (37–ok. 100)⁷².

W kontekście powyższgo zaznaczyć wypada, że Izydor poza wywiedzeniem Massagetów od Scytów (zob. powyżej) napisał w *ORIGINES* o Magogu, Scytach i Getach-Gotach:

Magog, od którego, jak się sądzi, Scytowie i Goci się wywodzą.

oraz:

Sądzi się, że Goci, których starożytni raczej zwali Getami niż Gotami, są tak zwani od Magoga syna Jafeta z powodu podobieństwa ostatniej sylaby⁷³.

W innym swoim dziele (*HISTORIA GOTHORUM, WANDALORUM, SUEVORUM* (*versio maior*)) biskup stwierdził:

Goci razem ze Scytami wywodzą się od Jafeta syna Magoga, dlatego nie różnią się znacząco nazwami. Po zamianie jednej i usunięciu drugiej litery, Getowie jakby Scytami są nazywani (poprawione przez autora tłum. A. Foryta).

Przy tym zauważył:

⁷² Rodrygo Jiménez de Rada, jak wskazał Josef Svennung, wyraźnie o tym zaświadcza w innym miejscu swojego dzieła: *Iosephus quoque annalium relator uerissimus [...] et Ysidorus Gothice gentis indigena et cronicorum disertor optimus hec que diximus de Gothorum principio cur omiserunt ignoramus. Set tantum ab hoc loco eorum prosapiam memorantes, Iospehus Scithas, Ysidorus Gethas asserunt appellatos. Set cum de eorum antiqua origine opiniones uarie habeantur, plus occultat uaierats quam declarat. [...] Set Iospehus et Ysidorus [...] Scithas et Gethas ab incolatu patrie, non ab origine appellarunt. Roderici Ximenii de Rada Historia de rebus Hispanie siue Historia Gothica, I 9.37, 22; Svennung 1967a, 26–30.*

⁷³ Isid. *Etym.* IX 2.27: *Magog, a quo arbitrantur Scythas et Gothos traxisse originem*, oraz IX 2.89: *Gothi a Magog filio Iaphet nominati putantur, de similitudine ultimae syllabae, quos veteres magis Getas quam Gothos vocaverunt [...]*, a także Isid. *Etym.* IX 2.63 oraz powyżej. Edward Zwolski podkreślił, że „Do utożsamienia Gotów z Getami przyczyniło się spore, chociaż całkiem przypadkowe, podobieństwo ich nazw: Gothoi – Getai. Rzekome podobieństwo nazw doprowadziło również do bardziej karkołomnej – z punktu widzenia językowego – identyfikacji Gotów ze Scytami: Gothoi – Skythai [...]. Wszystko zaczęło się od częstego w starożytności przeniesienia nazwy ludu, który raz pojawił się w określonym rejonie, na ludy, które tam później występowały”, a Herwig Wolfram: „Założenie, że Scytów i Gotów należy wywodzić od Magoga, syna Jafeta, Izydor podiera typową dla niego etymologią ludową, mianowicie szeroko rozumianym, ‘podobnym brzmieniem’ tak niepodobnych do siebie nazw Scytów i Getów. Izydor uważa, że należy tylko odjąć jedną literę i jedną zmienić, wtedy podobieństwo jest oczywiste”. W ocenie badaczy (Jocelyn Nigel Hillgarth, Strzelczyk) Izydor nie znał dzieła Jordanesa, także łączącego Scytów, Gotów i Getów (zob. poniżej). Anderson 1931, 10–11; Hachmann 1970, 34; Hillgarth 1970, 295–299; Strzelczyk 1984, 264, 333; *Kasjodor i Jordanes*, 53; Maltby 1991, 261 (*Gothi*); Engels 1998, 567; Wolfram 2003, 43; Fraesdorff 2005, 273, 313. Ponadto Izydor nie tylko dał wyraz powiązaniu Scytów i Gotów z Magogiem, ale również stwierdził: *Scythia sicut et Gothia a Magog filio Iaphet fertur cognominata*. Isid. *Etym.* XIV 3.31; Maltby 1991, 261 (*Gothia*); Burgio 1998, 837; Lozovsky 2000, 105, 107; Kochanek 2004, 332.

[Pewne jest, że] Goci są najstarszym ludem: niektórzy przypuszczają, że z powodu podobieństwa ostatniej sylaby wywodzą się od Magoga syna Jafeta (poprawione przez autora tłum. A. Foryta)⁷⁴.

Tak więc biskup Sewilli nie tylko wywodził Massagetów od Scytów, ale i uznając ich na podstawie rozumowania przez analogię i etymologizowania za tożsamyh z Getami-Gotami, wyprowadzał od syna Jafeta, Magoga, łączonego ze Scytami.

Borst, mając na myśli Izydora z Sewilli, stwierdził: „wpełnił on lukę widoczną jeszcze u Jordanesa: Goci i Getowie-Scytowie są dziećmi Magoga”⁷⁵. Wspomniany przez niemieckiego badacza Jordanes (zm. po 552) w *DE ORIGINE ACTIBUSQUE GETARUM* (dalej: *GETICA*), jak się sądzi czerpiący tu z zaginionego później dzieła Kasjodora (ok. 485–ok. 580), zapisał:

Józef (Flawiusz) natomiast, wiarygodny autor roczników, który wszędzie przestrzega zasady prawdy i odsłania pochodzenie rzeczy od samych początków, z niewiadomych powodów pomija wszystko, co ja powiedziałem o początkach ludu Gotów. Lecz wspominając mimochodem ich rodowód od Magoga utrzymuje, że są określane mianem Scytów tak ze względu na przynależność etniczną, jak i z tytułu swej nazwy (poprawione przez autora tłum. E. Zwolskiego)⁷⁶.

⁷⁴ *Gothi de Magog Iafeth filio orti cum Scythis una probantur origine sati, unde nec longe a vocabulo discrepant. Demutata enim ac detracta littera Getae quasi Scythae sunt nuncupati, oraz: Gothorum antiquissimam esse gentem [certum est]: quorum originem quidam de Magog Iafeth filio suspicantur a similitudine ultimae syllabae. Isidori iunioris episcopi Hispalensis Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum, 268, 293. Por. Izydor z Sewilli. Historia Gotów, Wandalów i Swebów, 40, 41; 62, 63. Zob. także: Wagner 1967, 92, 151 przyp. 160; Kochanek 2004, 273–274, 296; Goffart 2006, 18. Informacje zapisane przez Izydora powtarza niemal słowo w słowo anonimowy autor XII-wiecznej *CHRONICA NAIERENSIS* (*Gottorum origo de Magog filio Iafeth fuit, unde et Scitarum genus. Nam et idem Goti Scitica probantur origine sati, unde nec longe a uocabulo discrepant. Demutata enim ac detracta littera Gethe quasi Scite sunt nuncupati* oraz *Scitote Gottorum antiquissimam esse gentem, quorum originem quidam de Magog Iafeth filio suspicantur a similitudine ultime sillabe, [...] retro autem eos magis Gethas quam Gog et Magog appellare consueuerunt. Chronica Naierensis, I 157, 61; I 158, 63; zob. również XXVII–XXVIII.**

⁷⁵ Borst 1958, 446. Alan Cameron, Jacqueline Long, Lee Sherry i Mark Humphries wskazali jeszcze na Synezjusza z Cyreny, który podzielał „powszechną afektację w okresie, gdy wszystkich Gotów zwano ‘Scytami’”. Ze stanowiskiem tym współbrzmi opinia Heathera. Z kolei w ocenie Wolfganga Hagla Synezjusz zaczerpnął nazwę Scytów z dzieła Herodota, ale terminem tym nie określa żadnego konkretnego związku etnicznego, występuje on u niego w ogólnym znaczeniu „barbarzyńcy”. Cameron, 1993, 116 [cyt.], 143, 210, 214, 298; Heather 1988, 152; Hagl 1997, 94; Heather 2008, 13, 39; Humphries 2010, 45.

⁷⁶ *Jord. Get. IV 29: Ioseppus quoque annalium relator verissimus dum ubique veritatis conservet regulam et origines causarum a principio revolvat. Haec vero quae diximus de gente Gothorum principia cur omiserit, ignoramus: sed tantu Magog eorum stirpe comemorans, Scythas eos et natione et vocabulo asserit appellatos. Kasjodor i Jordanes, 29, 95 oraz 54. Borst podkreślił, że identyfikacja Goci-Scytowie-Magog nie pojawia się jeszcze u Jordaensa. Co więcej, badacze zwracają uwagę, że słowo *Magog* w wydaniu *GETICA* stanowi koniekturę wprowadzoną przez Theodora Mommsena za wskazówkami Alfreda von Gutschmida i Karla Müllenhoffa. *De origine actibusque Getarum*, 61 przyp. 1; Borst 1958, 428–429, 443; Andersson 1963, 155–156; Svennung 1967b, 222–224; Wagner 1967, 152; Hachmann 1970, 33–34; Svennung 1974, 216–217 przyp. 4; *Kasjodor i Jordanes*, 54, 95; Pohl 1993, 242–243; Bietenholz 1994, 125; Engels 1998, 566–567; Lozovsky 2000, 82; Christensen 2002, 230–249; Wolfram 2003, 43; Kochanek 2004, 265–266, 273, 295–296; Fraesdorff 2005, 296.*

Mając na uwadze tak wskazaną powyżej wzmiankę źródłową dotyczącą powiązania Massagetów z Magogiem, jak i powołanie się przez Rodryga Jiméneza de Rady na Józefa Flawiusza (37–po 100), a dokładniej jego *ANTIQUITATES IUDAICAE*, zaakcentować należy, że są one uznawane za źródło zawierające najstarszą zachowaną wzmiankę o powiązaniu Scytów z Magogiem:

Magog zaś dał początek Magogejczykom, od niego wywodzącym swe imię, których Grecy zwą Scytami (tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki)⁷⁷.

Pogląd ten znalazł nie tylko odbicie w dziełach wspomnianych Jordanesa, Izydora z Sewilli i Remigiusza z Auxerre, ale i m.in. w *HEBRAICAE QUAESTIONES IN LIBRO GENESEOS* św. Hieronima⁷⁸, u św. Eucheriusza z Lyonu (ok. 380–449) (*INSTRUCTIONUM LIBRI II*)⁷⁹. Zagościł też nie tylko we wskazanych wyżej *DE RERUM NATURIS* Hrabana Maura, ale i jego *COMMENTARIORUM IN GENESIM LIBRI QUATUOR*⁸⁰, jak również w *HISTORIARUM LIBRI XII* (ok. 825) Frechulfa z Lissieux (zm. 853)⁸¹ i u Ruperta z Deutz (ok. 1070–1130) w *SANCTA TRINITATE ET OPERIBUS EIUS*⁸².

Z punktu widzenia identyfikacji Massagetów na uwagę zasługuje też wskazana przez Ottona J. Maenchena-Helfena wzmianka zachowana w *LIBER PROMISSIONUM ET PRAEDICTORUM DEI* biskupa Kartaginy Quodvultdeusa (ok. 400–przed 455), w którym to w części zatytułowanej *Dimidium temporis in signis Antichristi* zapisano:

[...] Gogiem i Magogiem, według niektórych, będą Goci i Maurowie, Getowie i Massagetowie, bowiem teraz sam diabeł posługuje się okrucieństwem tych ludów, aby zniszczyć Kościół [...] (tłum. E. Kolbus).

⁷⁷ *Magog vero Magogas a se nominatos instituit, a Graecis Scythae sunt appellati.* J AJ I 6.1; Józef Flawiusz. *Dawne dzieje Izraela*, I 6.1, 111; Anderson 1931, 8; Borst 1958, 428; 1959, 703; Wagner 1967, 151–152; Hachmann 1970, 34, 40; Strzelczyk 1984, 320; *Kasjodor i Jordanes*, 54, 56; Bietenholz 1994, 122, 126; Christensen 2002, 47; Wolfram 2003, 43; Kochanek 2004, 265–268, 295, 452–453; Fraesdorff 2005, 312; Wieser 2016, 45.

⁷⁸ *Iafeth filio Noe nati sunt septem filii, qui possederunt terram in Asia [...] usque ad fluium Tanain. In Europa uero [...] nomina locis et gentibus relinquentes: e quibus postea inmutata sunt plurima. Cetera permanent, ut fuerunt. Sunt autem [...] Magog Scythe [...].* S. Hieronymi presbyteri *Hebraicae quaestiones in Libro Geneseos*, 10 21, 11.

⁷⁹ *Magog Scythe, quidam Gog et Magog Gothos putant. Sancti Eucherii Lugdunensis Formulae spiritalis intelligentiae*, II: *De gentibus*, 150; Németh 2001, 147; Kochanek 2004, 265–266, 295, 453.

⁸⁰ *Magog, id est, Scythae.* Rabanus Maurus. *Commentariorum in Genesim libri quatuor*, II 10, 526; Németh 2001, 147.

⁸¹ *Magog uero Magogas a se nominatos instituit; isti a Graecis Scythae sunt appellati.* Frechulfi *Lexoviensis episcopi opera omnia*, I 1.27, 53. Zob. też: *Frechulfi Lexoviensis episcopi opera omnia (Prolegomena. Indices)*, 213*–214*.

⁸² *Magog, a quo Scythe.* Ruperti *Tuitiensis. De Sancta Trinitate et operibus eius*, IV 39, 327; Németh 2001, 147.

Austracki historyk doszedł do wniosku, że biskup „nie mógł się zdecydować, czy powinien Magoga z Maurami czy też z Massagetami zidentyfikować”⁸³.

Wygląda na to, że pogląd ten nie został wyrażony precyzyjnie, albowiem wskazany przekaz źródłowy przytoczył Maenchen-Helfen w kontekście motywu biblijnych ludów Gog i Magog, o czym też literalnie pisał Quodvultdeus, natomiast przy jego interpretacji dostojnik Kościoła z Kartaginy odwołał się tylko do imienia Magog, co siłą rzeczy przywodzi na myśl raczej Magoga, syna Jafeta, a nie apokaliptyczne *gentes*⁸⁴.

Dylemat zasygnalizowany przez biskupa Kartaginy pojawił się niewątpliwie w związku ze wzmianką tak o Massagetach, jak i Getach zawartą w *DE CIVITATE DEI* (po 410) św. Augustyna (zm. 430)⁸⁵, który z nutą krytyki w głosie stwierdził:

Przez Goga i Magoga nie należy rozumieć określonych terytorialnie ludów barbarzyńskich, na przykład Getów i Massagetów – z powodu pierwszych liter w ich nazwach, jak sądzą niektórzy [...] (tłum. E. Zwolski)⁸⁶.

Teolog z Hippony uznał, że z powodu uchwytnych podobieństw w nazwach ludów nie można utożsamiać, w tym przypadku Getów i Massagetów, z Gogiem i Magogiem. Zapisana przez niego myśl znalazła swoje odbicie w tekstach późniejszych autorów⁸⁷.

⁸³ [...] *Gog et Magog, ut quidam dixerunt, Gotos et Mauros, Getas et Massagetas, per quorum saevitiam ipse iam diabolus ecclesiam uastat* [...]. *Liber Promissionum et Praedicatorum*. 13 22, 207; *Quodvultdeus. Księga obietnic i zapowiedzi Bożych*, 13 22, 264; Maenchen-Helfen, 1978, 3; Brandes 2012, 481–482; Wieser 2016, 44–45.

⁸⁴ Maenchen-Helfen, 1978, 3.

⁸⁵ Zob. też: Lippold 1963, 1396–1398, zwł. 1397; *Liber Promissionum et Praedicatorum*, V–VII; Leszczyński 2012, 1008–1009; Lippold 2013, 1322.

⁸⁶ August. *De civ. D.* XX 11: *Gentes [...] quas appellat Gog et Magog, non sic sunt accipiendae, tamquam sint aliqui in aliqua parte terrarum barbari constituti, siue quos quidam suspicantur Getas et Massagetas propter litteras horum nominum primas [...]. Kasjodor i Jordanes*, 55; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 30. Por. *Święty Augustyn. Państwo Boże*, XX 11, 820. Zob. także: Svennung 1967a, 4–5; Wagner 1967, 149; Svennung 1972, 30; Burgio 1998, 832; Christensen 2002, 324; Wolfram 2003, 43; Kochanek 2004, 259; Fraesdorff 2005, 313 przyp. 368; Graham 2006, 141; Humphries 2010, 45–46. Do wywodów św. Augustyna w kontekście identyfikacji ludów Gog i Magog z Węgrami w początkach X w. nawiązał też nieznan z imienia mnich należący do *beatissimi Germani congregatio*, którego imię zaczynało się na literę R, co powodowało jego identyfikację m.in. z Remigiuszem z Auxerre (zob. powyżej), przeciwko czemu ostatnio wypowiedział się András Németh wskazujący jedynie na nieznanego z imienia zakonnika z klasztoru w Montfaucon. O liście stanowiącym odpowiedź na zapytanie pochodzące od biskupa Verdun (*sanctae Viridunensis aecclesiae ierarcho*) o imieniu zaczynającym się sygłą D, względnie V, utożsamianym z Dadonem (biskup w latach 880/881–923), który wykorzystując m.in. autorytet biskupa Hippony, wypowiedział się przeciwko wiązaniu Madziarów z apokaliptycznymi ludami zob. szerzej: Spychała 2002, 89–92, Németh 2001, 136–143. Zob. też cz. 1 niniejszego studium, 168–169 przyp. 38.

⁸⁷ Do wywodów św. Augustyna nawiązuje Prymazjusz z Hadrumetum (zm. ok. 558) w *COMMENTARIUS IN APOCALYPSIN*, którego nie satysfakcjonowało twierdzenie, iż *Gentes [...] Gog et Magog, quidam suspicantur Getas et Massagetas propter primas horum nominum litteras. Sed interpretationem nominum intendentes, meliorem his coaptare cognoscimus intellectum*. Ambroży Autpertus (zm. 784) w *EXPOSITIO IN APOCALYPSIN* odnotował: *Putauerunt enim plerique Gog et Magog propter primas horum numerum litteras, Getas et Massagetas specialiter fuisse designatas. Sed absit ut duas tantummodo gentes tunc diabolus seductorum esse credamus, maxime cum et in eisdem gentium nominibus, Gog scilicet et Magog, iuxta ipsam historiae litteram, gentes multas legamus insertas. Sic*

W zgodnej opinii badaczy św. Augustyn skrytykował tu identyfikację Gotów z biblijnymi ludami Gog i Magog dokonaną w *DE FIDE (AD GRATIANUM AUGUSTUM)* przez biskupa Mediolanu św. Ambrożego (ok. 339–397), który zarazem w ten sposób przeciwstawił się utożsamianiu Gotów z Getami:

„Ów Gog jest Gotem, którego widzimy już nadciągającego [...]” (tłum. I. Bogaszewicz)⁸⁸.

Gwoli ścisłości dodać należy, że przeciw wiązaniu Gotów z ludami Gog i Magog, a za ich związkami z Getami wypowiedział się także św. Hieronim (ok. 347–420) w *HEBRAICAE QUAESTIONES IN LIBRO GENESEOS*:

Wiadomo mi, że niektórzy odnoszą pojęcia Goga i Magoga zarówno z tego miejsca [Ks. Rodz.10,2], jak i Proroctwa Ezechiela, do Gotów grasujących obecnie po naszej ziemi. Czy to jest prawdą – okaże dopiero koniec samej wojny. Zresztą Gotów wszyscy dawniejsi uczeni nazywali raczej Getami niż Gogiem i Magogiem (tłum. J. Strzelczyk)⁸⁹.

Uzupełniając ten obraz, dodać wypada, że Gotów z Getami, a także ludami scytyjskimi *expressis verbis* powiązał Paweł Orozjusz⁹⁰, co znalazło potem swoje odbicie w tekście *GETICA* Jordanesa:

*enim dicitur: 'Exhibit et seducet gentes multas'. Si ergo multae, quomodo Gog et Magog duae tantummodo, nisi quia, ut dictum est, in eisdem duobus gentium nominibus omnes reprobae gentes scribuntur? Nam et ipsae caeli plagae, id est quattuor anguli terrae, in quibus praefatae gentes figuraliter sedere dicuntur, sic saepe significant summam reproborum, sicut plerumque solent designare omnem plenitudinem electorum. Sed neque Getae et Massagetae quattuor incolunt angulos terrae, sed suis terminis inter alias coartantur nationes. Jednoznacznie do wypowiedzi św. Augustyna nawiązał Aleksander Minoryta (zm. 1271) w *EXPOSITIO IN APOCALYPSIM: Gentes [...] quas appellat Gog et Magog, non sic sunt accipiendae, tamquam sint aliqui in aliqua parte terrarum barbari constituti, sive quos quidam suspicantur Gethas et Massagethas propter litteras horum nominum primas, sive aliquos alios alienigenas et a Romano iure seiunctos. Alexander Minorita 20, 451 oraz 50 przyp. 5; Ambrosii Aupertii Opera. Expositionis in Apocalypsin libri VI–X, IX 20.7, wers 30–54, 758; Primasius episcopus Hadrumetinus. Commentarius in Apocalypsin, V 20. 174–176, 279; Latin Sources on North-Eastern Eurasia, II, 30 (Primasius).**

⁸⁸ Ambrosius, *De fide* II 16 (138): *Gog iste Gothus est, quem iam videmus exisse. Zob. też: Św. Ambroży z Mediolanu. O wierze [Do cesarza Gracjana], II 16.138, 78; Anderson 1931, 9–10; Wagner 1967, 142–143, 149; Kasjodor i Jordanes, 54–55; Wolfram 1994, 19; Burgio 1998, 832; Christensen 2002, 44–46, 49, 51; Wolfram 2003, 42; Kochanek 2004, 256; Fraesdorff 2005, 312; Goffart 2006, 18; Graham 2006, 141; Humphries 2010, 44–57; Wieser 2016, 44.*

⁸⁹ *Scio quendam Gog et Magog tam de praesenti loco quam de Ezechiel ad Gothorum nuper in terra nostra uagantium historiam rettulisse: quod utrum uerum sit, proelii ipsius fine monstratur. Et certe Gothos omnes retro eruditi magis Getas quam Gog et Magog appellare consueuerant. S. Hieronymi presbyteri Hebraicae quaestiones in libro Geneseos, 10 21, 11. Zob. też: Wagner 1967, 149; Strzelczyk 1984, 323[cyt.]–324; Maltby 1991, 261 (Gothi); Burgio 1998, 832; Christensen 2002, 49–50; Wolfram 2003, 43; Kochanek 2004, 257; Fraesdorff 2005, 313; Graham 2006, 141; Humphries 2010, 45–46.*

⁹⁰ [...] *Getae illi, qui et nunc Gothi [...]* (I 16.2) i [...] *Scythicas gentes [...]* *hoc est Alanos Hunos et Gothos [...]* (VII 34.5). *Pauli Orosii Historiarum adversum paganos, I 16.2, 68; VII 34.5, 522–523; Orosius. Seven Books of History against the Pagans, I 16.2, 65–66; VII 34.5, 386; Strzelczyk 1984, 329–330; Christensen 2002, 48–49, 51, 232; Wolfram 2003, 42–43; Kochanek 2004, 268, 270, 296; Fraesdorff 2005, 295. O Getach zob.: Weiss 1910, 1330–1334; Engels 1998, 563–568; Bredow 2006c; Danoff 2013c, 787–789; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 209 (Getowie). O Gotach zob. szerzej: Schönfeld 1918, 797–845; Wirth 2002, 1572–1573; Anderson et al., 1998, 403, 427, 438; Strzelczyk 1984, *passim*; Wolfram 2003, *passim*; Dietz 2006; Heather 2008,*

[...] tożsamość Getów z Gotami wykazałem już wyżej, opierając się na słowach Orozjusza [...].
(tłum. E. Zwolski)⁹¹.

Za symptomatyczne w kontekście powyższego można uznać stwierdzenie współczesnego Tomaszowi ze Splitu Alberta Behaima/Böhaima (1180/1200–1260), dziekana kapituły w Pasawie i archidiakona Lorch, legata papieskiego w Rzeszy, zawarte w zrekonstruowanym w oparciu o zachowane fragmenty dziele nazwanym przez Johanna Engelebergera *DESCRIPTIO GENTIUM ET DIVERSARUM NATIONUM EUROPAE* (1253):

Zajmowaliśmy się początkami Gotów, którzy byli i Scytami, i Getami, od których liczne ludy pochodziły, które zapelniły niemal całą Azję [...]. Zaludnili także ci Goci Afrykę i Europę [...]⁹².

Znalazła tu echo nie tylko identyfikacja Gotów ze Scytami i Getami, ale i myśl pochodzenia od tychże wielu niewymienionych z nazwy ludów⁹³.

Na podstawie powyższego stwierdzić można, że rysuje się wyraźne wiązanie w piśmiennictwie antycznym i wieków średnich Massagetów ze wschodnią częścią ekumeny, obszarami na wschód od Morza Kaspijskiego czy wprost ze Scytią, której zasięg od antyku po wieki średnie podlegał zmianom, obejmując m.in. tereny Azji Środkowej⁹⁴. Pozostawało to w zgodzie

passim; Lippold 2013, 858–859; Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 210–211 (*Gotonowie*). Odnośnie etnonimów Gotów zob. Anderson 1998, 278–283; Anderson *et al.*, 1998, 402–403.

⁹¹ [...] (*quos Getas iam superiori loco Gothos esse probavimus, Orosio Paulo*) dicente [...]. *De origine actibusque Getarum*, 9 58, 70; *Kasjodor i Jordanes*, 100 oraz 58; Strzelczyk 1984, 329–330; Christensen 2002, 43; Kochanek 2004, 255, 295–296.

⁹² [...] *tractavimus de origine Gottorum, qui et Cite sive Gete, a quibus nationes plurime descenderunt replentes pene totam Asyam* [...]. *Repleverunt etiam idem Gotti Affricam et Europam* [...]. *Albert Behaim und die Lorcher Tradition*, 506, 533. Por. też: Leidinger 1915, 72, 76, 120; Uiblein, 1956, 120, 154 oraz *separatum*, 28, 62; Strzelczyk 1984, 373.

⁹³ Engelberger wskazuje, że Albert nie w każdym przypadku łączył Gotów, Getów i Scytów. *Albert Behaim und die Lorcher Tradition*, 253, 399–400. Zestawienie przekazów źródłowych zawierających formułę Scytowie–Magog–Goci–Getowie znaleźć można w: Borst 1958, 384, 443, 452, 514, 518, 523, 553, 554, 560, 607, 614; 1960, 985, 986, 1011, 1013, 1022, 1041.

⁹⁴ Nazwa Scytii niejednokrotnie z punktu widzenia piśmiennictwa powstałego w obrębie cywilizacji greckiej i rzymskiej oznaczała tak region północy i jego mieszkańców, jak i krainę w Azji sięgającą Indii. Wykryształowały się w tym kontekście też pojęcia Scytii imajskiej i przedimajskiej czy Scytii azjatyckiej albo też wielkiej. O poglądach na położenie Scytii w źródłach antycznych i średniowiecznych zob.: Kretschmer, 1921b, 942–946; Kretschmer 1921c, 946; Łowmiański 1975, 101–119; Pająkowski 1975b, 100–101; Łowmiański 1986, 9–42; Rybakov 1979, *passim*; *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II, 147–164 (*Scythia*); Chekin 1991, 289–339; Von den Brincken 1992, 239 (*Skythia, Skythien, Skythen* – wg indeksu); P'jankov 1997, 324 (*Skifija* – wg indeksu); Čekin 1999, 284 (*Scicia maior, Scithia, Scithia inferior, Scitia suprema* – wg indeksu); Göckenjan 2002, 1999; Chekin 2006, 183 (*Great Scythia* – wg indeksu), 311 (*Lower Scythia* – wg indeksu), 319 (*Scithia, Scitia, Scythia* – wg indeksu), 323 (*Upper Scythia, Uppermost Scythia* – wg indeksu); Braund 2012c, 1335–1336; *Wandern, Weiden, Welt erkunden*, 319–320 (*Skythien/Skythen/skythisch* – wg indeksu); Kotłowska, Grzesik, Grunwald-Hajdasz 2016, 316–317 (*Scytia*).

z rozpowszechnionym szczególnie na Węgrzech, także w czasach Tomasza ze Splitu, przekonaniem o przybyciu Madziarów z leżącej *versus orientem* Scytii⁹⁵. Począwszy od czasów Herodota, poświadczane jest funkcjonowanie identyfikacji Massagetów jako Scytów czy jako ludu wchodzącego w skład wspólnoty scytyjskiej. Przy czym o ile w piśmiennictwie antycznym lokalizacja siedzib Massagetów wkomponowana była w „geograficzne realia” obfitujące w różne nazwy etniczne i geograficzne, o tyle od VI stulecia ograniczano się do wiązania ich z biblijnym Magogiem, synem Jafeta, i przede wszystkim „Scytami”, w tle identyfikowanymi z Gotami i Getami. W IX w. w tekście autorstwa Haimona z Auxerre czy w XIII stuleciu w dziełach Rodryga Jiméneza de Rady literalnie uchwyte staje się wkomponowanie Massagetów w ramy biblijnej tablicy ludów jako potomków Magoga, syna Jafeta, stanowiące wypadkową wcześniej funkcjonującej identyfikacji Scytów poświadczonej już przez Józefa Flawiusza, a następnie powiązanej przez Jordanesa i Izydora z Sewilli także z Gotami i Getami. W przypadku tych dwóch ostatnich ludów ich „tożsamość” z kolei określili św. Hieronim i Paweł Orozjusz⁹⁶. Powiązanie Scytów z Magogiem, synem Jafeta, nieobce też było, jak zaakcentowano wcześniej, średniowiecznemu dziejopisarstwu węgierskiemu, na kartach którego uznano wnuka Noego za praojca Madziarów zaliczanych do ludów scytyjskich. Nie bez znaczenia w kontekście powyższego pozostawała krytyczna uwaga św. Augustyna wypowiadającego się przeciwko łączeniu z nazwami Massagetów i Getów nie tyle Magoga, co współbrzmiających z jego imieniem nazw apokaliptycznych ludów Magog i Gog, co znalazło też oddźwięk w dziele Quodvultdeusa. Dokonany przegląd zachowanych źródeł unocznia również, że na kształtowanie się oglądu dotyczącego Massagetów w średniowieczu po wiek XIII, a więc okres, gdy powstała *HISTORIA* Tomasza ze Splitu, nie miało większego wpływu, o ile pominąć oddziaływającą za pośrednictwem późniejszych źródeł identyfikację ze Scytami, piśmiennictwo antyku.

⁹⁵ W średniowiecznych kronikach węgierskich XIII–XV w. odnotowano nie tylko nazwę Scytii czy terminy stanowiące jej ekwiwalent (*Mageria/Mogeria/Magoria/Dentumoger*, zob. powyżej), ale i *expressis verbis* stwierdzono, że kraina ta leży *versus orientem*. *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, 1, 32; *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, 1, 34; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, 1, 28, 29; *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, 6, 145; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. Simon of Kéza/The Deeds of the Hungarians*, 6, 18; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, 6, 252; *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto saec. XV* 2018, 6, 16–18. Co więcej, jak zaświadcza dominikanin Julian ok. 1236–1237 r., chrześcijańscy Węgrzy o swoich żyjących w pogaństwie pobratymcach na obszarze *Ungaria maior*: *Sciebant per scripta antiquorum, quod a d o r i e n t e m essent, ubi essent, penitus ignorabant. Relatio fratris Ricardi*, 536; *Drei Texte*, 151; *Dwa teksty do historii Węgier i Tatarów*, 290.

⁹⁶ W kontekście tego rodzaju wyobrażeń na uwagę zasługują identyfikacje Węgrów jako Getów czy Węgień jako Mezji oraz mające miejsce pod piórem anonimowego kopisty rękopisu przekształcenie lekcji *moesi/getae* w *massagetae*, czemu poświęcona zostanie następną część studium.

Wykaz skrótów⁹⁷

- ASLHRU – Acta Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis
- AmrhKg – Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte
- BSGRL – Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana
- CALMA – Compendium Auctorum Latinorum Medii Aevi (500-1500), Firenze
- CEMT – Central European Medieval Texts
- CHMÂ – Collection Haut Moyen Âge
- CGL – Corpus glossariorum Latinorum
- DNP – Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike (=„Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte“), wyd. H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester, Leiden
- Dossiers d’HEL – Dossiers d’Histoire, Epistémologie, Language
- DIIE – Drevnejšie istočniki po istorii Evropy
- DIIN SSSR – Drevnejšie istočniki po istorii narodov SSSR
- EMC – The Encyclopedia of the Medieval Chronicle, wyd. G. Dunphy, Leiden–Boston 2010
- HAW – Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft
- MÖK – Magyar Őstörténeti Könyvtár
- PJML – Publications of the Journal of Medieval Latin
- PSP – Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy
- QFSKggV – Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker
- RGA – Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, red. H. Jankuhn, H. Beck, H. Kuhn, K. Ranke, R. Wenskus, Berlin-New York
- RGA.E – Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsband, Berlin–New York
- SAMAI – Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis
- SRH – Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum
- SSS – Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk

⁹⁷ Wykaz ten nie obejmuje skrótów objaśnionych w *L’Année Philologique* i *Lexikon des Mittelalters*.

- TTH – Translated Texts for Historians
Verf-Lex² – Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon, wyd. K. Ruh,
G. Keil, W. Schröder, B. Wachinger, F.J. Worstbrock, Berlin–New York
ŻMT – Źródła Myśli Teologicznej

Bibliografia

Rękopisy

- Haimo z Auxerre, *COMMENTARIUM IN GENESIM*, Linz, Oberösterreichische Landesbibliothek, sygn. 386: <https://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/386/1/> [dostęp: 15.11.2021].
- GLOSSARIUM SALOMONIS*, Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, sygn. Cod. Sang. 905, f. 1048a-b): <http://www.e-codices.unifr.ch/de/csg/0905/bindingA/0/> [dostęp: 10.11.2021].
- Marek Anneusz Lukan, *BELLUM CIVILE* (Codex Montepessulanus), Montpellier, Bibliothèque Universitaire Historique de Médecine, sygn. H 113: https://ged.biu-montpellier.fr/florabium/jsp/bium/num/view_diaporama_report.jsp?recordId=documents:BIU_DOCUMENTS:877&volumeIndex=1&FILENAME=BUM_H113_012.jpg [dostęp: 20.10.2021].

Edycje źródłowe i przekłady tekstów źródłowych

- Die 34 Rede der Themistios (περὶ τῆς ἀρχῆς). Einleitung, Übersetzung und Kommentar*, oprac. i wyd. H. Schneider. *Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors der Philosophie vorgelegt der Philosophisch-Historischen Fakultät der Universität Basel*, Winterthur 1966.
- Alany v drevnich i srednevekovykh pismennykh istočnikach*, wyd. A. Alemany, tłum. K.K. Kočiev, D.N. Medoev, Moskva 2003.
- Albert Behaim und die Lorcher Tradition in der Passauer Geschichtsschreibung. Die Descriptio gentium et diversarum nationum Europae*, oprac. J. Engelberger, Hannover 2007 (MGH. Schr. 57).
- Alberti Magni OFP De natura loci ad fidem autographi, De causis proprietatum elementorum ad fidem autographi, De generatione et corruptione*, wyd. P. Hossfeld („Sancti Doctoris Ecclesiae Alberti Magni Ordinis Fratrum Praedicatorum episcopi Opera omnia ad fidem codicum manuscriptorum edenda, apparatu critico notis prolegomenis, indicibus instruenda” 5. 2), Monasterii Westfolorum 1980.

- Alexander Minorita. Expositio in Apocalypsim*, wyd. A. Wachtel, Weimar 1955 (=MGH QG 1).
- Ambrosii Auperti Opera. Expositionis in Apocalypsin libri VI-X*, wyd. R. Weber O.S.B., Turnholti 1975 (CChCM 27A).
- Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska, wstęp i przypisy R. Grzesik, Kraków 2006.
- Arrianus Flavius. Alexandri Anabasis, cum excerptis Photii tabulaque phototypica*, I, wyd. A.G. Ross, G. Wirth, Monachi et Lipsiae 2002 (BSGRT).
- Beati Rabani Mauri Fuldensis abbatis et Moguntini archiepiscopi De universo libri viginti duo (scripti circa annum 844)*, [w:] *MPL*, CXI, 1852, 9–614.
- C. Iulii Solini Collectanea rerum memorabilium*, wyd. Th. Mommsen, Berolini 1895.
- C. Plini Secundi Naturalis Historiae libri XXXVII, I: Libri I–VI*, wyd. C. Mayhoff, Stuttgartiae 1996 (BSGRL).
- Chorografia Orozjusza w anglosaskim przekładzie króla Alfreda*, [w:] *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, wyd. G. Labuda, Warszawa 1961 (=„Fontes Septentrionales” I: „Excerpta e fontibus gentium septentrionalium atque Anglo-Saxonum”).
- Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto saec. XV / Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth–Century Illuminated Codex*, wyd. i tłum. J.M. Bak, L. Veszprémy, wstęp N. Kersken, Budapest–New York 2018 (=CEMT IX).
- Chronica Naierensis*, wyd. J.A. Estevéz Sola, Turnholti 1995 (CChCM 71A).
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, wyd. A. Domanovszky, [w:] *SRH*, I, 217–505.
- Claudii Ptolemaei Geographia*, II, wyd. C.F.A. Nobbe, Lipsiae 1845.
- Cosmographia Iulii Caesaris*, [w:] *Geographi Latini minores*, zebrał, wyd. i wstęp A. Riese, Heilbronae 1878, 21–55.
- Cosmographia*, [w:] *Geographi Latini minores*, zebrał, wyd. i wstęp A. Riese, Heilbronae 1878, 71–103.
- La ‘Cosmografia’ di Giulio Onorio. Un ‘exceptum’ scolastico tardo-antico*, [wyd.] S. Monda, Roma 2008.
- Cosmographiam Aethici Istrici ab Hieronymo ex Graeco in Latinum breviarium redactam secundum codicem Lipsiensem separato libello expressam*, wyd. H. Wuttke, Lipsiae 1853.
- The Cosmography of Aethicus Ister: Edition, Translation and Commentary*, wyd. M.W. Herren, Turnhout 2011 (=PLML 8).

- De chorographia Pomponii Melae libri tres. Una cum indice verborum*, wyd. G. Ranstrand, Göteborg 1971 (=„Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia” 28).
- La descriptio orbis terrae d’Avienus. Édition critique*, wyd. P. van de Woestijne, Brugge 1961 (=„Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte” 128).
- De origine actibusque Getarum*, [w:] *Iordanis Romana et Getica*, wyd. T. Mommsen (=MGH AA V.1), Berolini 1882.
- Diodori Bibliotheca historica*, I, wyd. Fr. Vogel, Stutgardiae 1985 (=„Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana”).
- Diodoros. Griechische Weltgeschichte. Buch I–X*, I, tłum. G. Wirth (*Buch I–III*), O. Veh (*Buch IV–X*), wstęp i komentarz Th. Nothers, Stuttgart 1992 (=„Bibliothek der Griechischen Literatur” 34).
- Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, oprac. H. Dörrie, Göttingen 1956 (=„Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen“. I. „Philologisch-historische Klasse“ VI).
- Dwa teksty do historii Węgier i Tatarów w XIII wieku*, tłum. G. Wodzinowska-Taklińska, oprac. L. Krzywiak, „Studia Historyczne” 31 (1988), 281–306.
- The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, tłum. i wstęp M. Whitby, Liverpool 2000 (TTH 33).
- The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, wyd. J. Bidez, L. Parmentier, London 1898.
- Eine Geographie aus dem dreizehnten Jahrhundert*, wyd. I.V. Zingerle, „Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse” [Wien] 50 (1865), 371–448 oraz [separatum, Wien].
- Éthicus et les ouvrages cosmographiques*, wyd. M. D’Avezac, Paris 1852.
- Évagre ‘Histoire ecclésiastique’*, tłum. A.-J. Festugière, „Byzantion” 45.2 (1975), 187–471, 475–488.
- Ewagriusz Scholastyk. Historia Kościoła*, tłum. S. Kazikowski, wstęp E. Wipszycka, Warszawa 1990.
- Ex Laterculo Polemii Silvii*, [w:] *Geographi Latini minores*, zebrał, wyd. i wstęp A. Riese, Heilbronnae 1878, 130–132.

WĘGRZY JAKO *PARS ALIQUA GENTIS MASSAGETUM*

- Flaviusz Arrian. Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, tłum. H. Gesztoft-Gasztold, wstęp i komentarz J. Wolski, Wrocław 2004 (=„Arcydzieła Kultury Antycznej”).
- Die Fragmente des Eudoxos van Knidos*, wyd. tłum. i komentarz F. Lasserre, Berlin 1966 (=„Texte und Kommentare. Eine altertumswissenschaftliche Reihe” 4).
- Frechulfi Lexoviensis episcopi opera omnia*, wyd. M.I. Allen, Turnhout 2002 (=CChCM CLXIX: Prolegomena. Indices).
- Frechulfi Lexoviensis episcopi opera omnia*, wyd. M.I. Allen, Turnhout 2002 (=CChCM CLXIXA: Textus).
- Gaj Plinij Sekund Staršij. Estestevnnaja istorija (Naturalis historia)*, [w:] *Rimskie geograficeskie istočniki: Pomponij Mela i Plinij Staršij. Teksty, perevod, kommentarij*, wyd. A.V. Podosinov, M.V. Skrzinskaja, Moskva 2011 (=„Drevnejšie istočniki po istorii Vostočnoj Evropy”).
- Gajusz Pliniusz Sekundus. Historia naturalna, I: Kosmologia i Geografia. Księgi II–VI*, tekst, wstęp, tłum. i komentarz I. Mikołajczyk *et al.*, Toruń 2017.
- The Geography of Strabo*, V, wyd. i tłum. H.L. Jones, London–Cambridge, Mass. 1961 (=„The Loeb Classical Library”).
- Die ‘Gesta Hungarorum’ des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*, wyd. G. Silagi, współpraca L. Veszprémy, Sigmaringen 1991 (=„Ungarns Geschichtsschreiber“ IV).
- Gervase of Tilbury. ‘Otia imperialia’. Recreation for an Emperor*, wyd. S.E. Banks, J.W. Binns, Oxford–New York 2002.
- Glossae codicum Vaticani 3321, Sangallensis 912, Leidensis 67F*, wyd. G. Goetz (CGL 4), Lipsiae 1889.
- Glossarium Ansileubi sive Librum glossarum*, wyd. W.M. Lindsay, J.F. Mountford, J. Whatmough (=„Glossaria Latina iussu Academiae Britannicae edita” 1), Paris 1926 [Reprint: Hildesheim 1965].
- Gregor von Montesacro und die geistige Kultur Südtaliens unter Friedrich II. Mit Text- und quellenkritischer Erstedition der Vers-Enzyklopädie Peri ton anthropon theopisiis (De hominum deificatione)*, oprac. i wyd. B. Pabst, Stuttgart 2002 (=„Montesacro Forschungen“ 2).
- Herodot. Dzieje*, tłum. S. Hammer, oprac. R. Turasiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005 (=„Biblioteka Narodowa”, Seria II. 252).

Herodotus, I: *Books I and II*,; II: *Books III and IV*,; 3: *Books V–VII*, wyd. i tłum.

A.D. Godley, Cambridge, Mass.–London–New York 1975, 1922, 1982 (=„The Loeb Classical Library”).

[Hieronim ze Strydonu] *Do kapłana Paulina [O studiowaniu pisma]*, [w:] *Hieronim ze Strydonu. Listy II (51–79)*, tłum. Ks. J. Czuj, wstęp i oprac. M. Ożóg, tekst łac. H. Pietras SJ, Kraków 2010 (ŻMT 55), 53, 25*–36*.

[Hieronim ze Strydonu] *Do Oceana o śmierci Fabioli*, [w:] *Hieronim ze Strydonu. Listy II (51–79)*, tłum. ks. J. Czuj, wstęp i oprac. M. Ożóg, tekst łac. H. Pietras SJ, Kraków 2010 (ŻMT 55), 77, 195*–204*.

Honorius Augustodunensis. Imago mundi, wyd. V.I.J. Flint, „AHMA” 49 (1982), 7–153.

Hrabani (Mauri) abbatis Fuldensis et archiepiscopi Moguntiacensis epistolae, wyd. E.Dümmler, [w:] *Epistolae Karolini aevi*, III, Berolini 1899 (MGH. Epistolae V), 49, 503–504.

Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber primus. Liber secundus, red. i wprowadzenie J. Dąbrowski, wstęp i tekst V. Semkowicz-Zarembina, przypisy C. Pieradzka, B. Modelska-Rzetelska, Warszawa 1964.

Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX, wyd. W.M. Lindsay, 2: *Libros XI–XX continens*, Oxonii 1911 (=„Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis”).

Isidori iunioris episcopi Hispalensis Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum ad a. DCXXIV, [w:] MGH AA, 11.2: *Chronicorum minorum saec. IV. V. VI. VII*, Berolini 1894, 241–390.

Izydor z Sewilli. Historia Gotów, Wandalów i Swebów oraz kroniki wczesnośredniowiecznej Hiszpanii. Kronika po Hieronimie. Kronika Saragoska, Kronika królów Wizygotów. Chronologia królów Gotów. Kronika „do Sebastiana”, tłum. wstęp i oprac. A. Foryt, Kraków 2017.

Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa polskiego. Ks. 1–2, red. i wstęp J. Dąbrowski, Warszawa 1962.

Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa, oprac. i tłum. E. Zwolski, Lublin 1984 (=„Katolicki Uniwersytet Lubelski. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego” 49).

Kwintus Kurcjusz Rufus. Historia Aleksandra Wielkiego, przekład zbiorowy pod red. L. Winniczuk, Warszawa 1976.

Kosmografija Julija Gonorija, [w:] *Vostočnaja Evropa v rimskoj kartografičeskoj tradicii. Teksty, perevod, kommentarij*, wyd. A.V. Podosinov, Moskva 2002 (DIIE), s. 106–146.

- Kosmografija 'Psevdo-Etika'*, [w:] *Vostočnaja Evropa v rimskoj kartografičeskoj tradicii. Teksty, perevod, kommentarij*, wyd. A.V. Podosinov, Moskva 2002 (DIIE), 147–160.
- 'Kosmografija' Ravennskogo Anonimija*, [w:] *Vostočnaja Evropa v rimskoj kartografičeskoj tradicii. Teksty, perevod, kommentarij*, wyd. A.V. Podosinov, Moskva 2002 (DIIE), s. 161–286.
- Die Kosmographie des Aethicus*, wyd. O. Prinz, München 1993 (MGH. QG 14).
- Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, I–II, wyd. P. Aalto, T. Pekkanen, Wiesbaden 1975–1980, (=„Asiatische Forschungen” 44, 57).
- The Liber glossarum Digital*, wyd. A. Grondeux, F. Cinato, Paris 2016: <http://liber-glossarum.huma-num.fr/exist/apps/libgloss/search.html?id=&form=virago&def=> [dostęp: 10.11.2021].
- Liber Promissionum et Praedicatorum. Dimidium temporis*, [w:] *Opera Qvodvvltheo Carthaginensi episcopo tributa*, wyd. R. Braun, Turnholti 1976 (CChSL 60), 1–223.
- M. Annaei Lucani Pharsalia*, I, wyd. i komentarz M. Francken, Lugduni Batavorum 1896.
- Marek Anneusz Lukan. Wojna domowa*, tłum. i oprac. M. Brożek, Kraków 1994 (=„Polska Akademia Umiejętności. Biblioteka Przekładów z Literatury Starożytnej” 9).
- Narody našej strany v „Istorii” Gerodota. Teksty, perevod, kommentarij*, wyd. A.I. Dovatur et al., Moskva 1982 (DIIN SSSR).
- The Old English History of the World. An Anglo-Saxon Rewriting of Orosius*, wyd. i tłum. M.R. Godden (=„Dumbarton Oaks Medieval Library”), Cambridge, Mass.–London 2016.
- The Old English Orosius*, wyd. J. Bately, London–New York–Toronto 1980 (=„Early English Text Society”, S.S. 6).
- Orosius. Seven Books of History against the Pagans*, tłum., wstęp i przypisy A.T. Fear, Liverpool 2010 (TTH 54).
- P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, wyd. A. Jakubovich, przypisy D. Pais, [w:] SRH, I, 13–117.
- Papias vocabulista*, red. B. Mombrizio, Ph. Pinci, Venetiis 1496 [Reprint: Torino 1966].
- Pauli Historia Langobardorum*, wyd. G. Waitz, Hannoverae 1878 (MGH SRG (in us. schol.) [48]).
- Pauli Historia Langobardorum*, wyd. L. Bethmann, G. Waitz, [w:] MGH SRL, Hannoverae 1878, 12–187.
- Pauli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII. Accedit eiusdem Liber apologeticus*, wyd. i komentarz C. Zangemeister, Vindobonae 1892 (CSEL V).
- Placidus liber glossarum. Glossaria reliqua*, wyd. G. Goetz (CGL 5), Lipsiae 1894.

- Pomponij Mela. Chorografija (De chorographia)*, [w:] *Rimskie geografičeskie istočniki: Pomponij Mela i Plinij Staršij. Teksty, perevod, komentarij*, wyd. A.V. Podosinov, M.V. Skrżinskaja, Moskva 2011 (=„Drevnejšie istočniki po istorii Vostočnoj Evropy”).
- Pomponius Mela. Chorographie*, wyd. A. Silberman, Paris 1988.
- Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*, tłum. M. Golias, K.T. Witzczak, red. S. Szarypkin, K.T. Witzczak, wstęp i posłowie S. Szarypkin, Piotrków Trybunalski 2011.
- Primasius episcopus Hadrumetinus. Commentarius in Apocalypsin*, wyd. A.W. Adams, Turnholti 1985 (CChSL 92).
- Procopii Caesariensis opera omnia*, I: *De bellis libri I–IV*, wyd. J. Haury, G. Wirth (BSGRT), Monachii–Lipsiae 2001.
- Prokopiusz z Cezarei. Historia wojen*, I. *Wojny z Persami i Wandalami*, tłum., wstęp i komentarz D. Brodka, Kraków 2013.
- Q. Curtius Rufus. Historiae*, wyd. C.M. Lucarini, Berolini–Novi Eboraci 2009 (BSGRT).
- Q.S.Fl. Tertulliani Adversus Marcionem*, [w:] *Tertulliani opera*, I: *Opera catholica. Adversus Marcionem*, wyd. E. Dekkers, Turnhout 1954 (CChSL 1), 437–726.
- Quodvultdeus. Księga obietnic i zapowiedzi Bożych*, tłum. i oprac. E. Kolbus; wstęp ks. J. Gliściński SDB, Warszawa 1994 (=PSP 59).
- Rabanus Maurus. Commentariorum in Genesim libri quatuor*, [w:] *MPL*, CVII, 1851, 443–670.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, wyd. J. Schnetz. Lipsiae 1940 [Reprint: Stutgardiae 1990] (=„Itineraria Romana” II).
- Relatio fratris Ricardi*, wyd. I. Deér, [w:] *SRH*, II, 529–542.
- Remigii Autissiodorensis Expositio super Genesim*, wyd. B. Van Name Edwards, Turnholti 1999 (CChCM CXXXVI).
- Remigii monachi S. Germani Antissiodorensis, ordinis S. Benedicti operum pars prima. – Exegetica. Commentarius in Genesim*, [w:] *MPL*, CXXXI, 1853, 51–134.
- Roderici Ximenii de Rada Breuiarium historie catholice (I–V)*, wyd. J.F. Valverde, Turnholti 1992 (CChCM 72A).
- Roderici Ximenii de Rada Historia de rebus Hispanie siue Historia Gothica*, wyd. J.F. Valverde, Turnholti 1987 (CChCM 72).
- Rudolfs von Ems Weltchronik. Aus der Wernigeroder Handschrift*, wyd. G. Ehrismann, Berlin 1915 (DTMA, 20).
- Ruperti Tuitiensis. De Sancta Trinitate et operibus eius*, wyd. H. Haacke O.S.B., Turnholti 1971 (CChCM XXI).

- Sancti Ambrosii opera*, VIII: *De fide [ad Gratianum Augustum]*, wyd. O. Faller S.O., Vindobonae 1962 (CSEL LXXVIII).
- Sancti Aurelii Augustini De civitate Dei. Libri XI–XII*, wyd. B. Dombart, A. Kalb, Turnholti 1955 (CChSL XLVIII, pars XIV,2).
- Sancti Eucherii Lugdunensis Formulae spiritalis intelligentiae. Instructionum libri duo. Passio agauensium martyrum. Epistula de laude heremi. Accedunt Epistulae ab Salviano et Hilario et Rustico ad Eucherium datae*, wyd. i komentarz C. Wotke, Vindobonae 1894 (CSEL LV).
- [S. Eusebius Hieronymus] *Ad Paulinum presbyterum*, [w:] *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae*, I: *Epistulae I–LXX*, wyd. I. Hilberg, Vindobonae–Lipsiae 1910 (CSEL LIV), 53, 442–465.
- [S. Eusebius Hieronymus] *Ad Oceanum de morte Fabiolae*, [w:] *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae*, II: *Epistulae LXXI–CXX.*, wyd. I. Hilberg, Vindobonae–Lipsiae 1912 (CSEL LV), 77, 37–49.
- S. Hieronymi presbyteri Hebraicae quaestiones in Libro Geneseos*, wyd. P. de Lagarde, [w:] *S. Hieronymi presbyteri opera*, I: *Opera exegetica*, 1: *Hebraicae quaestiones in Libro Geneseos. Liber interpretationis Hebraicorum nominum. Commentarioli in Psalmos. Commentarius in Ecclesiasten*, Turnholti 1959, (CChSL LXXII, I,1), 9–57.
- Scholia vetera in M. Annaei Lucani Bellum civile, e codice Montepessulano H. 113*, wyd., emendował i komentarzem opatrzył H. Genthius, Berolini 1868.
- Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, wyd. A. Domanovszky, [w:] SRH, I, 129–194.
- Simonis de Kéza Gesta Hungarorum / Simon of Kéza The Deeds of the Hungarians*, wyd. i tłum. L. Veszprémy, F. Schaer, studium J. Szűcs, Budapest 1999 (=CEMT).
- Skythen in der lateinischen Literatur. Eine Quellensammlung*, wyd. A. Gerstaecker et al., Berlin–München–Boston 2015 (=„Beiträge zum Altertumskunde” 334).
- Sources on the Alans: A Critical Compilation*, wyd. A. Alemany, Leiden–Boston–Köln 2000 (=„Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik”. Section: 8: Central Asia 5).
- Strabón. Geógraphika*, tłum. J. Földy, Budapest 1977.
- Strabons Geographika*, III: *Buch IX–XIII. Text und Übersetzung*, wyd. S. Radt, Göttingen 2004.
- Strabons Geographika*, VII: *Buch IX–XIII: Kommentar*, wyd. S. Radt, Göttingen 2008.
- Św. Ambroży z Mediolanu. O wierze [Do cesarza Gracjana]*, tłum. I. Bogaszewicz, Warszawa 1970.
- Święty Augustyn. Państwo Boże*, tłum. ks. W. Kubicki; wstęp J. Salij OP, Kęty 2002.
- Tertulian. Przeciw Marcjonowi*, tłum. S. Ryznar CSsR, wstęp i oprac. ks. W. Myszor, Warszawa 1994 (=PSP 58).

Di un inedito volgarizzamento dell' „Imago mundi“ di Onorio d'Autun, oprac. i wyd.

V. Finzi, „ZRPh“ 17, 1893, 490–543.

Velikaja step v antičnych i vizantijskich istočnikach. Sbornik materialov, wyd. A.N. Garkavec, Almaty 2005.

Wandern, Weiden, Welt erkunden. Nomaden in der griechischen Literatur. Ein Quellenbuch, wyd. i tłum. M. Rücker *et al.*, Darmstadt 2013 (=„Texte zur Forschung“ 104).

Literatura sekundarna

Allen P., 1981: *Evagrius Scholasticus, the Church Historian*, Leuven (=„Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents“ 41).

Altheim F., Stiehl R., 1970: *Geschichte Mittelasiens im Altertum*, Berlin.

Ambühl A., Schmidt T., 2006: *Ocean*, [w:] DNP: http://dx-1doi-1org-10073a5nb03e7.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e829570 [dostęp: 19.11.2021].

Anderson A.R., 1931: *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations*, Cambridge, Mass 1931 (=„Monographs of the Medieval Academy of America“ 5).

Anderson T., 1998: *Gøtar*, [w:] RGA, XII: *Getränke-Greiftierstil*, 278–283.

Anderson T. *et al.*, 1998: *Goten*, [w:] RGA, XII: *Getränke-Greiftierstil*, 402–443.

Andersson H., 1963: *Gothus, Gog och Magog*, „Scandia“ 29.1, 155–156.

Apps A., 2004: *Source Citation and Authority in Solinus*, [w:] *Solinus: New Studies*, red. K. Brodersen, Heidelberg 2004, 32–42.

Asheri D. *et al.*, 2007: *A Commentary on Herodotus Books I–IV*, wyd. O. Murray, A. Moreno, M. Brosius, Oxford–New York.

Bachhofer L., 1941: *On Greeks and Śakas in India*, „JAOS“ 61.4, 223–250.

Bachrach B.S., 1973: *A History of the Alans in the West: From Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages*, Minneapolis.

Bachrach B.S., 1993: *Alany na zapade (ot pervogo ich upominanija v antičnych istočnikach do perioda rannego srednevekov'ja)*, tłum. I.B. Sanakoev, Moskva.

Badian E., 2006: *Arrianus*, [w:] DNP: http://dx-1doi-1org-10073a5530223.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_bnp_e200670 [dostęp: 20.11.2021].

Barney S.A. *et al.*, *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge–New York 2007.

Bastian A., 1869: *Beiträge zur Ethnologie*, „Zeitschrift für Ethnologie“ 1, 329–353

Batty R., 2007: *Rome and the Nomads: The Pontic-Danubian Realm in Antiquity*, Oxford–New York.

- Bernt G., 2002: *Aethicus Ister*, [w:] *LexMA*, I: *Aachen bis Bettelordenskirchen*, München, 192.
- Bethmann L., 1849: *Paulus Diaconus Leben und Schriften*, *ArchGG*, 10, 246–334.
- Bethmann L., 1874: *Nachrichten über die von ihm für die Monumenta Germanie Historica benutzten Sammlungen von Handschriften und Urkunden Italiens, aus dem Jahr 1854*, I: *Der Kirchenstaat (Fortsetzung)*, *ArchGG*, 12, 474–758.
- Bevan W.L., Phillott H.W., 1873: *Mediaeval Geography: An Essay in Illustration of the Hereford Mappa mundi*, London–Hereford.
- Bichler R., 2001: *Herodots Welt. Der Aufbau der Historie am Bild der fremden Länder und Völker, ihrer Zivilisation und ihrer Geschichte*, Berlin (=„Antike in der Moderne“).
- Bietenholz P.G., 1994: *Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden–New York–Köln (=„Brill’s Studies in Intellectual History” 59).
- Bigott B., 2010: *Politische und ideologische Position Hrabans unter Ludiwg dem Frommen und seinen Söhnen*, [w:] *Raban Maur et son temps*, red. Ph. Defreux et al., Turnhout (CHMÂ 9), 77–89.
- Bill A. 1911: *Zur Erklärung undr Textkritik des 1. Buches Tertullians ‘Adversus Marcionem’*, Leipzig 1911.
- Bischoff B., 1972: *Die Bibliothek im Dienste der Schule*, [w:] *La scuola nell’Occidente latino dell’alto Medioevo: 15–21 aprile 1971*, I, Spoleto (Sett.cent.it. XIX), 385–415.
- Bischoff B., 1981: *Die Bibliothek im Dienste der Schule*, [w:] B. Bischoff, *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, III, Stuttgart, 213–233.
- Bishop T.A.M., 1978: *The prototype of ‘Liber glossarum’*, [w:] *Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries: Essays Presented to N.R. Ker*, red. M.B. Parkes, A.G. Watson, London, 69–86.
- Bivar A.D.H., 2002: *Gorgān v. Pre-Islamic History*, [w:] *Elr*, online edition: <https://iranicaonline.org/articles/gorgan-v> [dostęp: 20.11.2021].
- Blok J.H., 2006: *Amazons. Begriff. Mythen. Rezeption*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5ec003a.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e117370 [dostęp: 30.10.2021].
- Bogusławski W., 1889: *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.*, II 2, Poznań 1889.
- Böhne W., 1986: *Hrabanus Maurus (Rabanus)*, [w:] *TRE*, XV: *Heinrich II.–Ibsen*, 606–610.

- Borst A., 1957: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, I: Fundamente und Aufbau*, Stuttgart.
- Borst A., 1958: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, II 1: Ausbau*, Stuttgart.
- Borst A., 1959: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, II 2: Ausbau*, Stuttgart.
- Borst A., 1960: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, III 1: Umbau*, Stuttgart.
- Bosworth A.B., 1977: *Arrian and the Alani*, „HSPh” 81, 217–255.
- Bosworth A.B., 1995: *A Historical Commentary on Arrian’s History of Alexander, II: Commentary on Books IV–V*, Oxford–New York.
- Bosworth A.B., 1998: *A Historical Commentary on Arrian’s History of Alexander, I: Commentary on Books I–III*, Oxford–New York.
- Brandes W., 2012: *Gog, Magog und die Hunnen: Anmerkungen zur eschatologischen ‘Ethnographie’ der Völkerwanderungszeit*, [w:] *Visions of Community in the Post-Roman World: The West, Byzantium and the Islamic World, 300–1100*, red. W. Pohl, C. Gantner, R. Payne, Farnham-Burlington, 477–498.
- Brandis [K.G.], 1901: *Danuvius*, [w:] *RE*, IV: *Claudius mons-Demodoros*, 2103–2133.
- Brather S., 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin–New York (=„Ergänzungsbande zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde” 42).
- Braund D.C., 2012a: *Caucasus*, [w:] *OCD*, 293.
- Braund D.C., 2012b: *Maeotis*, [w:] *OCD*, 884.
- Braund D.C., 2012c: *Scythia*, [w:] *OCD*, 1335–1336.
- Bravo B., 2000: *Pseudo-Herodotus and Pseudo-Thucydides on Scythia, Thrace and the Regions ‘Beyond’*, „ASNP” Serie IV, 5.1, 21–112.
- Bredow I., 2006a: *Cadusii*, [w:], *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5530069.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_bnp_e605050 [dostęp: 20.11.2021].
- Bredow I., 2006b: *Colchis*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a51101ce.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e618160 [dostęp: 10.11.2021].
- Bredow I., 2006c: *Getai*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5110436.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e423650 [dostęp: 10.11.2021].

- Bredow I., 2006d: *Kaspisches Meer*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5nb0477.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e610070 [dostęp: 19.11.2021].
- Bredow I., 2006e: *Maiotis*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5nb0477.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e71839 [dostęp: 19.11.2021].
- Bredow I., 2006f: *Sarmatae*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a51101ce.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e1101730 [dostęp: 10.11.2021].
- Brentjes B., 2006a: *Daher*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5530069.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e309510 [dostęp: 30.10.2021].
- Brentjes B., 2006b: *Merw*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a56a015a.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_bnp_e800480 [dostęp: 10.11.2021].
- Brentjes B., 2006c: *Sakai*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5530069.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e1027690 [dostęp: 30.10.2021].
- Brentjes B., Olsner J., 2006: *Albania*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5nk00bd.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e112910 [dostęp: 30.10.2021].
- Brentjes B., Schwarz F.F., 2006: *Seres*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a51102df.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e1109630 [dostęp: 10.11.2021].
- Brentjes B., Treidler H., 2006: *Araxes*, 1-2, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5nk00bd.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e131480 [dostęp: 30.10.2021].
- Briant P., 2002: *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, tłum. P.T. Daniels, Winona Lake [Indiana] 2002.
- Briant P., Kuhrt A., 2012a: *Bactria*, [w:] *OCD*, 221.
- Briant P., Kuhrt A., 2012b: *Persia*, [w:] *OCD*, 1111.
- Brincken A.-D. von den, 1992: *'Fines Terrae'. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hannover (=„Monumenta Germaniae Historica. Schriften“ 36).
- Brincken A.-D. von den, 2008: *Die bewohnte Welt in neuen Sichtweisen zu Anfang des 13. Jahrhunderts bei Gervasius von Tilbury und Jakob von Vitry*, [w:] A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, red. T. Szabó, Göttingen (=„Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte“ 229), 565–586.

- Brinker-von der Heyde C., 1997: *'Es ist ein rehetz wîphere'*. *Amazonen in mittelalterlicher Dichtung*, „PBB” (Jena), 119.3, 399–424.
- Brodersen K., 2011: *Mapping Pliny's World: The Achievement of Solinus*, „BICS” 54, 63–88.
- Brodka D., 2010: *Die Wanderung der Hunnen, Vandalen, West- und Ostgoten – Prokopios von Kaisereia und seine Quellen*, „Millenium” 13, 13–37.
- Bruce S.G., 2019: *The Dark Age of Herodotus: Shards of a Fugitive History in Early Medieval Europe*, „Speculum” 94.1, 47–67.
- Brunhölzl F., 1975: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, I: Von Cassiodor bis zum Ausklang der karolingischen Erneuerung*, München.
- Brunhölzl F., 1982: *Zur geistigen Bedeutung des Hrabanus Maurus*, [w:] *Hrabanus Maurus. Lehrer, Abt und Bischof*, red. R. Kottje, H. Zimmermann, Mainz–Wiesbaden (AAMz 4), 1–7.
- Büren V. von, 2007: *Auxerre, lieu de production des manuscrits*, [w:] *Études d'exégèse carolingienne: autour d'Haymon d'Auxerre. Atelier de recherches. Centre d'études médiévales d'Auxerre, 25–26 avril 2005*, Turnhout (CHMÂ 4), 167–186.
- Bryce T. et al., 2009: *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, London–New York.
- Bukowski Z., 1975: *Scytowie*, [w:] *SSS, V: S–Ś*, red. G. Labuda, Z. Stieber, 119–122.
- Bunbury E.H., 1879: *A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire*, I–II, London [reprint: Amsterdam–Uithorn 1979].
- Burgio E., 1998: *'In partibus Aquilonis'*. *Coordinate etnografico-simboliche di un lemma nella mappa medievale del mondo*, „Critica del testo”, 1.2., 809–869.
- Cabanes P., 2006: *Istros, 2. Donau*, [w:] *DNP*: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_dnp_e528400 [dostęp: 10.11.2021].
- Callieri P., 2016: *Sakas, in Afghanistan*, [w:] *EIr*, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/sakas-in-afghanistan> [dostęp: 20.11.2021].
- Cameron Alan et al., 1993: *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, Berkeley–Los Angeles–Oxford.
- Cameron Averil, 1996: *Procopius and the Sixth Century*, London–New York.
- Cameron Averil, 1970: *Agathias*, Oxford.

- Carracedo Fraga J., 2016: *Isidore de Séville grammairien et le 'Liber glossarum'*, [w:] *Le Liber glossarum (s. VII–VIII). Sources, composition, réception. Actes du Colloque, 25–27 mai 2016 (Paris)*, red. A. Grondeux (Dossiers d'HEL 10), Paris, 127–140.
- Cary M., 2012: *Ister*, [w:] *OCD*, 749.
- Casson S., 1918–1919: *Herodotus and the Caspian*, „ABSA” 23, 175–193.
- Charanis P., 1959: *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, „DOP” 13, 23–44.
- Chekin L.S., 1991: *Lower Scythia in the Western European Geographical Tradition at the Time of the Crusades*, „Harvard Ukrainian Studies” 15.3–4, 289–339.
- Čekin L.S., 1999: *Kartografija christianskogo srednevekov'ja VIII–XIII vv. Teksty, perevod, komentarij*, Moskva (=„Istočniki po Istorii Vostočnoj Evropy”).
- Chekin L.S., 2006: *Northern Eurasia in Medieval Cartography: Invention, Text, Translation and Commentary*, Turnhout (=„Terrarum Orbis“ 4).
- Christensen A.S., 2002: *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths: Studies in a Migration Myth*, Copenhagen.
- Cinato F., 2015a: *Le 'Goth Ansilevvs', les 'Glossae Salmonis' et les glossaires wisigothiques. Mise au point sur les attributions et les sources glossographiques du 'Liber glossarum'*, [w:] *L'activité lexicographique dans le haut Moyen Âge latin*, red. F. Cinato, A. Grondeux, Paris 2015 (Dossiers d'HEL 8), 37–56.
- Cinato F., 2015b: *Prolégomène à un Catalogue des manuscrits du 'Liber glossarum'. I: Fragments, tradition directe et indirecte*, [w:] *L'activité lexicographique dans le haut Moyen Âge latin*, red. F. Cinato, A. Grondeux, Paris (Dossiers d'HEL 8), 13–35.
- Cinato F., 2016: *Que nous apprenent les écritures des plus anciens témoins du 'Liber glossarum' sur l'archetype*, [w:] *Le Liber glossarum (s. VII–VIII). Sources, composition, réception. Actes du Colloque, 25–27 mai 2016 (Paris)*, red. A. Grondeux (Dossiers d'HEL 10), Paris, 59–124.
- Contreni J.J., 1976: *The Biblical Glosses of Haimo of Auxerre and John Scottus Eriugena*, „Speculum“, 51.3, 411–434.
- Coon L.L. 2011: *Dark Age Bodies: Gender and Monastic Practice in the Early Medieval West*, Philadelphia–Oxford (MAS).
- Coumert M., 2010: *Raban Maur et les Germains*, [w:] *Raban Maur et son temps*, red. P. Defreux et al., Turnhout (CHMÂ 9), 137–153.
- Cunliffe B., 2019: *The Scythians: Nomad Warriors of the Steppe*, Oxford.

- Dalché P.G., 1982–1983 (wyd.1985): *'Situs orbis terre vel regionum': Un traité de géographie inédit du haut Moyen Age (Paris, B.N. Latin 4841)*, „RHT” 12–13, 149–179.
- Dalché P.G., 1997, *'Situs orbis terre vel regionum': Un traité de géographie inédit du haut Moyen Age (Paris, B.N. Latin 4841)*, [w:] P.G. Dalché, *Géographie et culture. La représentation de l'espace du VIe au XIIe siècle*, III, Aldershot 1997 (=„Variorum Collected Studies Series”), 149–179.
- Dall'Aglio F., 2008–2009: *The Military Alliance between the Cumans and Bulgaria from the Establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion*, „Archivum Eurasiae Medii Aevi” 16, 29–54.
- Dall'Aglio F., 2013: *The Interaction between Nomadic and Sedentary Peoples on the Lower Danube: The Cumans and the 'Second Bulgarian Empire'*, [w:] *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, red. F. Curta, B.-P. Maleon, Iași, 299–312.
- Daly L.J., 1972: *The Mandarin and the Barbarian: The Response of Themistios to the Gothic Challenge*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte” 21.2, 351–379.
- Daly L.W., Daly B.A., 1964: *Some Techniques in Medieval Latin Lexicography*, „Speculum” 39.2, 229–239.
- Danfamayev M.A., 1996: *Media and Achaemenid Iran*, [w:] *History of Civilizations of Central Asia, II: A Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, wyd. J. Harmatta et al., Paris, 34–65.
- Danoff C., 1962: *Pontos Euxeinus*, [w:] *RE*, Supplbd. IX: *Acilius bis Utis*, 866–1175.
- Danoff C., 2013a: *Caucasus*, [w:] *Kl. Pauly*, I: *Aachen–Dichalkon*, Stuttgart–Weimar, 1093.
- Danoff C., 2013b: *Daai*, [w:] *Kl. Pauly*, I: *Aachen–Dichalkon*, Stuttgart–Weimar, 1353.
- Danoff C., 2013c: *Getai*, [w:], *Kl. Pauly*, II: *Dicta Catonis–Iuno*, Stuttgart–Weimar, 787–789.
- Danoff C., 2013d: *Kolchis*, [w:] *Kl. Pauly*, III: *Iuppiter–Naisdenius*, Stuttgart–Weimar, 270–271.
- Danoff C., 2013e: *Massagetai*, [w:] *Kl. Pauly*, III: *Iuppiter–Naisdenius*, Stuttgart–Weimar, 1065–1066.
- Danoff C., 2013f: *Skythai*, [w:] *Kl. Pauly*, V: *Schaf–Zythos. Nachträge*, Stuttgart–Weimar, 241–242.
- Danoff C., 2013g: *Tanais*, 1, [w:] *Kl. Pauly*, V: *Schaf–Zythos. Nachträge*, Stuttgart–Weimar, 510.
- Darkó J., 1910: *A magyarokra vonatkozó népmévek a bizánczi iróknál*, Budapest 1910 (=„Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből” 21. 6).
- De Blois F., Vogelang W., 2011: *Dahae*, [w:] *Elr*, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/dahae> [dostęp: 20.11.2021].

- De la Vaissière E., 2011: *Sogdiana, III. History and Archaeology*, [w:] EIr, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology> [dostęp: 20.11.2021].
- Derrett J.D., 2013: *India*, [w:] *Kl. Pauly II: Dicta Catonis–Iuno*, Stuttgart–Weimar, 1388–1393.
- Diehl [E.], 1918: *Iulius. 492. C. Solinus*, [w:] *RE*, X/1: *Iugurtha–Ius Latii*, 823–838.
- Diesner H.-J., 1973: *Isidor von Sevilla und seine Zeit*, Stuttgart 1973 (=„Arbeiten zur Theologie” 52).
- Diesner H.-J., 1977: *Isidor von Sevilla und das westgotische Spanien*, Berlin (=„Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse” 67. 3).
- Dieterich K., 1912: *Byzantinische Quellen zur Länder- und Volkerkunde (5.–15. Jhs.)*, I: *Allgemeines und das Gebiet der alten Kulturvölker*, Leipzig (=„Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde” 5/1).
- Dietz K., 2006: *Goti*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5110436.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e426710 [dostęp: 10.11.2021].
- Dillemann L., 1997: *La Cosmographie du Ravennate*, wyd., wstęp i uzupełnienia Y. Janvier, Bruxelles (=„Collection Latomus” 235).
- Dini P.U., 2002: *‘Illuc erant leones’: paleokomparatyvistinės idėjos apie Žemaitijos bei žemaičių vardą Vakarų Europoje*, „Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas” 37.2, 307–315.
- Dionisotti A.C., 1996: *On the Nature and Transmission of Latin Glossaries*, [w:] *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l’antiquité tardive à la fin du Moyen Âge. Actes du Colloque international organisé par le ‘Ettore Majorana Centre for Scientific Culture’ (Erice, 23–30 septembre 1994)*, red. J. Hamesse, Louvain-la-Neuve, 205–252.
- Doberentz O. 1881–1882: *Die Erd- und Völkerkunde in der Weltchronik des Rudolf von Hohen-Ems*, 1–4, „ZDPH”, 12, 257–302, 387–454; 13, 29–57, 165–223.
- Dowden K., 2012: *Amazons*, [w:] *OCD*, 67–68.
- Dreyer M., 2007: *Enzyklopädie und Wissensraum. De rerum naturis des Hrabanus Maurus*, „Archa Verbi” 4, 127–141.
- Duchesne-Guillemin J., 2013a: *Kaspioi*, [w:] *Kl. Pauly*, III: *Iuppiter–Naisdenius*, Stuttgart–Weimar, 143–144.
- Duchesne-Guillemin J., 2013b: *Margiana*, [w:] *Kl. Pauly*, III: *Iuppiter–Naisdenius*, Stuttgart–Weimar, 1021.
- Duchesne-Guillemin J., 2013c: *Sakai*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius–Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 1501–1402.

- Duchesne-Guillemain J., 2013d: *Sogdiana*, [w:] *Kl. Pauly*, V: *Schaf–Zythos. Nachträge*, Stuttgart–Weimar, 247.
- Düchting R., 2010: *Salomo III. von Konsatz*, [w:] *Verf-Lex²*, VIII: *Revaler Rechtsbuch’ – Sittich, Erhard*, 526–530.
- Dueck D., Brodersen K., *Geography in Classical Antiquity*, Cambridge–New York 2021.
- Dümmler E., 1898: *Hrabanstudien*, „Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin”, 24–32.
- Dunphy R.G., 2003: *History as Literature. German World Chronicles of the Thirteenth Century in Verse: Excerpts from: Rudolf von Ems, ‘Weltchronik’, The ‘Christherre-Chronik’, Jans Enikel, ‘Weltchronik’*. Kalamazoo 2003 (=„Medieval German Texts in Bilingual Editions” 3).
- Edwards B., 1991: *In Search of the Authentic Commentary on Genesis by Remigius of Auxerre*, [w:] *L’école carolingienne d’Auxerre. De Murethach à Remi 830–890. Entretiens d’Auxerre 1989*, red. D. Iogna-Prat, C. Jeudy, G. Lobrichon, Paris (HA), 399–412.
- Edwards B. Van Name, 2003: *Deuteronomy in the Ninth Century: The Unpublished Commentaries of Walahfrid Strabo and Haimo of Auxerre*, [w:] *The Study of the Bible in the Carolingian Era*, red. C. Chazelle, B. Van Name Edwards, Turnhout (=„Medieval Church Studies” 3), 97–113.
- Eggers M., Ioniță I., 2004: *Sarmaten*, [w:] *RGA*, XXVI: *Saal–Schenkung*, 503–512.
- Eigler U., 2006: *Orosius*, [w:] *DBP*: http://dx-1doi-1org-10073a5nk00bd.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e901250 [dostęp: 30.10.2021].
- Engels J., 1998: *Geten*, [w:] *RGA*, XI: *Gemeinde–Geto-dakische Kultur und Kunst*, 563–568.
- Fehling D., 1971: *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin–New York (=„Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte“ 9).
- Fisher W.B., Bosworth C.E., 2011a: *Āmū Daryā*, [w:] *EIr*, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/amu-darya-gk> [dostęp: 3.08.2011].
- Fisher W.B., Bosworth C.E., 2011b: *Araxes*, [w:] *EIr*, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/araxes-river> [dostęp: 10.08.2011].
- Fitz J., 2013: *Sarmatae*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius-Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 1557–1558.
- Fontaine J., 1988: *Isidore de Séville et la mutation de l’encyclopédisme antique*, [w:] J. Fontaine, *Tradition et actualité chez Isidore de Séville*, London, IV, 520–538.
- Fowler L.R., 2000: *Early Greek Mythography, I: Texts and Introduction*, Oxford–New York.

- Fraesdorff D., 2005: *Barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdhheitskategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, Berlin (=„Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters“ 5).
- Francfort H.-P., 1988: *Central Asia and Eastern Iran*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, IV: *Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525 to 479 B.C.*, red. J. Boardman et al., Cambridge–New York, 165–193.
- Freytag H., 2010: *Honorius*, [w:] *Verf-Lex²*, IV: *Hildegard von Hürnheim-Koburger, Heinrich*, 122–132.
- Gabuev T.A., 1999: *Rannjaja istorija alan (po dannym pis'mennych istočnikov)*, Vladikavkaz.
- Gabuev T.A., 2000: *Proischoždenie alan po dannym pis'mennych istočnikov*, „VDI“ 3 (234), 50–62.
- Ganz D., 1990: *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen (=„Beihefte der Francia“ 20).
- Ganz D., 1991: *Heiric d'Auxerre glossateur du 'Liber glossarum'*, [w:] *L'école carolingienne d'Auxerre. De Murethach à Remi 830–890. Entretiens d'Auxerre 1989*, red. D. Iogna-Prat et al., Paris (HA), 297–312.
- Ganz D., 1992: *'Pando, quod Ignoro': In Search of Carolingian Artistic Experience*, [w:] *Intellectual Life in the Middle Ages: Essays Presented to Margaret Gibson*, red. L. Smith, B. Ward, London–Rio Grande, 25–32.
- Ganz D., 1993: *The 'Liber Glossarum': A Carolingian Encyclopedia*, [w:] *Science in Western and Eastern Civilization in Carolingian Times*, red. P.L. Butzer, D. Lohrmann, Basel–Boston–Berlin, 127–135.
- Gardiner-Garden J.R., 1981: *Two Conceptions of the Tribal Geography of the Royal Scythian Empire in Classical Literary Tradition*, MA Diss., Canberra.
- Garrigues M.-O., 1973: *Qui était Honorius Augustodunensis*, „Angelicum“ 50.1, 20–49.
- Garrigues M.-O., 1986: *L'œuvre d'Honorius Augustodunensis. Inventaire critique*, „Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft“ 38, 7–138.
- Gärtner H.A., 2006: *Pomponius. III 5. Mela*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5nk00bd.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e1003580 [dostęp: 30.10.2021].
- Gasti F., 2014: *Il corpo umano, estratti isidoriani nell'enciclopedia di Rabano Mauro*, [w:] *Wisigothica. After M.C. Díaz y Díaz*, red. C. Codoñer, P. Farmhouse Alberto, Firenze 2014 (=„mediEVI“ 03), 503–520.

- Gatti P., 2004: *Liber glossarum*, [w:] *La transmission dei testi del medioevo / Medieval Latin Texts and Their Transmission. TE.TRA. I*, red. P. Chiesa, L. Castaldi, Firenze (MM 50. SS S.n. 8), 264–267.
- Ginter K., 2018: *Wizerunek władców bizantyńskich w 'Historii kościelnej' Ewagriusza Scholastyka*, Łódź (= „Byzantina Lodziensia” 35).
- Gisinger F., 1921: *Die Erdbeschreibung des Eudoxos von Knidos*, Wiesbaden (= „ΣΤΟΙΧΕΙΑ. Studien zur Geschichte des antikes Weltbildes und der griechischen Wissenschaft” VI).
- Gisinger F., 1937: *Okeanos*, [w:] *RE*, XVII: *Nereiden bis Olympia*, 2308–2349.
- Gisinger F., 1952: *Pomponius Mela*, [w:] *RE*, XXI: *Plautius–Pontanene*, 2360–2411.
- Göckenjan H., 2002: *Kumanen*, [w:] *LexMA*, V: *Hiera-Mittel bis Lukanien*, München, 1568–1569.
- Göckenjan H., 2002: *Skythen, Skythien*, [w:] *LexMA*, VII: *Planudes bis Stadt (Rus)*, München, 1999–2000.
- Goetz G., 1891: *Der Liber Glossarum*, Leipzig (= „Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften“ 13. 2), 213–289.
- Goetz G., 1903 (wyd. 1904): *Papias und seine Quellen*, SBA PPH, 267–286.
- Goetz G., 1910: *Glossographie*, [w:] *RE*, Neue Bearbeitung, VII: *Fornax–Glykon*, 1433–1466.
- Goetz G., 1923: *De glossariorum latinorum origine et fatis* (CGL 1), Lipsiae–Berolini [Reprint: Amsterdam 1965].
- Goffart W., 2006: *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*, Philadelphia (MAS).
- Gotoff H.C., 1971: *The Transmission of the Text of Lucan in the Ninth Century*, Harvard–Cambridge, Mass.
- Gottschall D., 2010: *Aethicus Ister*, [w:] *Verf-Lex²*, XI: *Nachträge und Korrekturen*, 22–26.
- Gould J., 1989: *Herodotus*, London.
- Graf A., 1941: *Die Tataren im Spiegel der byzantinischen Literatur*, [w:] *Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller*, Budapest, 77–85.
- Graham M.W., 2006: *News and Frontier Consciousness in the Late Roman Empire*, Ann Arbor.
- Grondeux A., 2015: *Stemma provisoire de la tradition manuscrite du 'Liber glossarum'*, [w:] *L'activité lexicographique dans le haut Moyen Âge latin*, red. F. Cinato, A. Grondeux, Paris (Dossiers d'HEL 8), 5–10.
- Grousset R., 1970: *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, tłum. N. Walford, New Brunswick, NJ.

- Györffy G., 1990: *A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez*, [w:] Gy. Györffy, *A magyarság keleti elemei*, Budapest, 200–219.
- Haacke R., Arduini M.L., 1986: *Honorius Augustodunensis*, [w:] *TRE*, XV: *Heinrich II.–Ibsen*, 571–578.
- Hachmann R., 1970: *Die Goten und Skandinavien*, Berlin (QFSKggV. N.F. 34 (158)).
- Hagl W., 1997: *Arcadius Apis Imperator. Synesios von Kyrene und sein Beitrag zum Herrscherideal der Spätantike*, Stuttgart 1997 (=„Frankfurter althistorische Beiträge“ 1).
- Hallberg I., 1906: *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles*, Göteborg.
- Hanfmann G.N.A., Bremmer J.N., 2012: *Oceanus (mythological)*, [w:] *OCD*, 1030.
- Harmatta J., 1941: *Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához / Quellenstudien zu den Skythika des Herodots*, Budapest (=„Magyar-Görög Tanulmányok“ 14).
- Hartog F., 1979: *Les Scythes imaginaires: espace et nomadisme*, „Annales. HSS” 34, 1137–1154.
- Hartog F., 1988: *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, tłum. J. Lloyd, Berkeley–Los Angeles–London (=„The New Historicism: Studies in Cultural Poetics” 5).
- Haskins J.F., 1988: *China and the Altai*, „Bulletin of the Asia Institute”, N.S. 2, 1–9.
- Heather P., 2008: *The Goths*, Malden–Oxford (=„The Peoples of Europe”).
- Heather P., Matthews J., 2004: *The Goths in the Fourth Century*, Liverpool 2004 (TTH 11).
- Herrmann [A.], 1916: *Issedoi*, [w:] *RE*, IX 2: *Imperium–Iugum*, 2235–2246.
- Herrmann [A.], 1919a: *Kaspioi*, [w:] *RE*, X: *Iugurtha bis Katochos*, 2272–2275.
- Herrmann [A.], 1919b: *Kaspisches Meer*, [w:] *RE*, X: *Iugurtha bis Katochos*, 2275–2290.
- Herrmann [A.], 1920: *Sakai*, [w:] *RE*, 2. Reihe: R–Z, I: *Ra–Samathon*, 1770–1806.
- Herrmann [A.], 1921a: *Kaukasos*, [w:] *RE*, XXI: *Katoikoi–Komödie*, 59–62.
- Herrmann [A.], 1921b: *Komaroi*, [w:] *RE*, XXI: *Kataiokoi–Komödie*, 1132.
- Herrmann [A.], 1923: *Seres*, [w:] *RE*, 2. Reihe, II: *Sarmatia bis Sila*, 1678–1683.
- Herrmann A., 1930: *Massagetai*, [w:] *RE*, XIV: *Lysimachos–Mazaion*, 2124–2126.
- Herrmann [A.], 1932: *Tanais*, 1. *Fluß*. [w:] *RE*, 2. Reihe: R–Z, IV: *Stoa–Tauris*, 2162–2166.
- Herrmann A., 1942: *Oxos*, [w:] *RE*, XVIII 1: *Olympia–Palatini*, 2006–2017.
- Herrmann A., 1949a: *Paropamisadai*, [w:] *RE*, XVIII 2: *Palatinus–Pax*, 1778.
- Herrmann A., 1949b: *Paropamisus*, [w:] *RE*, XVIII 2: *Palatinus–Pax*, 1778–1779.
- Herwig M., 2010, *Gervase of Tilbury*, [w:] *EMC*, I: A–I, 692.

- Heyse E., 1969: *Hrabanus Maurus' Enzyklopädie 'De rerum naturis'. Untersuchungen zu den Quellen und zur Methode der Kompilation*, München 1969 (=„Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung” IV).
- Hillard T., 2004: *Prosopographia shared by Pliny and Solinus: The question of Solinus' Source(s)*, [w:] *Solinus: New Studies*, red. K. Brodersen, Heidelberg 2004, 43–74.
- Hillgarth J., 1970: *Historiography in Visigothic Spain*, [w:] *La storiografia altomedievale, 10–16 aprile 1969*, I, Spoleto (Sett.cent.it. XVII). 261–311.
- Hoffmann H., 1997: *Der Liber glossarum und die Skriptorien von Hersfeld und Brauweiler*, [w:] H. Hoffmann, *Handschriftenfunde*, Hannover, 139–150.
- Holtz L., 1991: *L'ecole de Auxerre*, [w:] *L'école carolingienne d'Auxerre. De Murethach à Remi 830–890. Entretiens d'Auxerre 1989*, red. D. Iogna-Prat et al., Paris (HA), 131–146.
- How W.W., Wells J., 2010: *A Commentary on Herodotus, with Introduction and Appendices, II: (Books V–IX)*; Oxford–New York [Reprint].
- Huglo M., 2001: *Les arts libéraux dans le 'Liber glossarum'*, „Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits / International Review of Manuscript Studies” 55.1, 3–33.
- Hultsch [F.] 1907: *Eudoxos von Knidos*, [w:] *RE*, Halbbd. XI: *Ephoros–Eutykos*, kol. 930–950.
- Humphries M., 2010: *'Gog is the Goth': Biblical Barbarians in Ambrose of Milan's 'De fide'*, [w:] *Unclassical Traditions, I: Alternatives to the Classical Past in Late Antiquity*, red. R.A. Flower et al., Cambridge (=„Cambridge Classical Journal. Proceedings of the Cambridge Philological Society”. Suppl. 34), 44–57.
- Hunger H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I: *Philosophie – Rhetorik – Epistolographie – Geschichtsschreibung – Geographie*, München 1978 (=„Handbuch der Altertumswissenschaft”, Serie 2: „Byzantinisches Handbuch” 5/1).
- Huntingford G.W.B., 1935: *Who Were the Scythians?*, „Anthropos” 30.5–6, 785–795.
- Iogna-Prat D., 1991: *L'œuvre d'Haymon d'Auxerre. État de la question*, [w:] *L'école carolingienne d'Auxerre. De Murethach à Remi 830–890. Entretiens d'Auxerre 1989*, red. D. Iogna-Prat et al., Paris (HA), 157–179.
- Ivantchik A., 1999: *The Scythian 'Rule over Asia': The Classical Tradition and the Historical Reality*, [w:] *Ancient Greeks West and East*, red. G.R. Testskhladze, Leiden–Boston–Köln (=„Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava” Suppl. 196), 497–520.
- Ivantchik A., 2018: *Scythians*, [w:] *EIr*, online edition:
<http://www.iranicaonline.org/articles/scythians> [dostęp: 25.04.2018].
- Jacoby F., 1913: *Herodotos*, [w:] *RE*, Supplbd. II: *Herodes bis Herodotos*, 205–520.

- Jacoby F., 1954: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, 3B: *Geschichte von Staedten und Voelkern (Horographie und Ethnographie)*. (Suplement) *A Commentary on the Ancient Historians of Athens (Nos. 323a–334)*, II: *Notes-Addenda-Vorrigens-Index*, Leiden.
- Jacoby F., 1957: *Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrHist)*, 1A.: *Genealogie und Mythographie. Kommentar, Nachträge*, Leiden [Reprint: Leiden–New York–Köln 1995].
- Jaurant D., 1995: *Rudolfs „Weltchronik“ als offene Form. Überlieferungsstruktur und Wirkungsgeschichte*, Tübingen–Basel (= „Bibliotheca Germanica. Handbücher, Texte und Monographien aus dem Gebiet der germanischen Philologie“ 34).
- Jeudy C., 1991: *L'œuvre de Remi d'Auxerre. État de la quaestion*, [w:] *L'école carolingienne d'Auxerre. De Murethach à Remi 830–890. Entretiens d'Auxerre 1989*, red. D. Iogna-Prat *et al.*, Paris (HA), 373–397.
- Johnson J.W., 1959: *The Scythian: His Rise and Fall*, „JHI” 20.2, 1959, s. 250–257.
- Junge P.J., Schur [W.], 1949: *Parthia*, [w:] *RE*, XVIII/2: *Palatinus–Pax*, 1968–2029.
- Kádár Z., 1978: *Commentarii ad Isidorum Hispalensem Etymologiarum sive originum liber XII. De animalibus*, [w:] *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*, red. J. Bollók, Budapest (= „Klasszika-Filológiai Tanulmányok” 3), 221–235.
- Kaldellis A., 2013: *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia.
- Kappesowa H., 1961–1962: *Azowskie Morze*, [w:] *SSS*, I: *A–E*, red. W. Kowlaenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, 63.
- Karsanov A.N., 1992: *Alany na Pirenejskom poluostrove i v Severnoj Afrike*, [w:] *Alany, Zapadnaja Evropa i Vizantija*, red. V.Ch. Tmenov *et al.*, Vladikavkaz (= „Alanica” 1), 109–119.
- Karttunen K., 2006a: *India*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a55302b1.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e523990 [dostęp: 20.11.2021].
- Karttunen K., 2006b: *Paropamisos*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5110917.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e908610 [dostęp: 20.11.2021].
- Kiessling [M.], 1914: *Hyrkania*, [w:] *RE*, IX 1: *Hyaia bis Imperator*, 454–526.
- Kim H.J., 2010: *Herodotus Scythians Viewed from a Central Asian Perspective: Its Historicity and Significance*, „Ancient West & East” 9, 115–135.
- Kindermann U., 2002: *Papias*, [w:] *LexMA*, VI: *Lukasbilder bis Planatgenêt*, München, 1663–1664.

- Klein D., 2010: *Rudolf von Ems*, [w:] *EMC*, II: J–Z, 1307–1308.
- Klinkott H., 2005: *Skythen*, [w:] *RGA*, XXIX: *Skírnismál–Stiklestad*, 37–41.
- Knefelkamp U., 2002: *Indien*, [w:] *LexMA*, V: *Hiera-Mittel bis Lukanien*, München, 404–405.
- Kochanek P., 2004: *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Mainz (=,Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz“ 205).
- Kochanek P., 2016: *Kluczura północno-wschodniej Azji na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum” 65, 211–344.
- Kolberg O., 1885: *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, I: *Mazowsze polne*, Kraków 1885.
- Kothe H., 1967: *Pseudoskythen*, „Klio. Beiträge zur alten Geschichte“ 48, 61–79.
- Kothe H., 1969: *Der Skythenbegriff bei Herodot*, „Klio. Beiträge zur alten Geschichte” 51, 15–88.
- Kotłowska A., Grzesik R., Grunwald-Hajdasz B., 2016: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria łacińska, I: Starożytność. Pisarze najdawniejsi*, Poznań–Warszawa (=,Prace Slawistyczne” 139).
- Kottje R., 2002a: *Hrabanus Maurus*, [w:] *Lexikon Literatur des Mittelalters*, II: *Autoren und Werke*, red. Ch. Bretscher-Gisiger, Stuttgart–Weimar, 233–235.
- Kottje R., 2002b: *Hrabanus Maurus*, [w:] *LexMA*, V: *Hiera-Mittel bis Lukanien*, München, 144–147.
- Kottje R., 2010: *Hrabanus Maurus*, [w:] *Verf-Lex²*, IV: *Hildegard von Hürnheim-Koburger, Heinrich*, 166–196.
- Kovács Sz., 2014: *A kunok története a mongol hódításig*, Budapest (=,Magyar Östörténeti Könyvtár“ 29).
- Kretschmer K., 1920: *Sarmatae*, [w:] *RE*, 2. Reihe, I: *Ra bis Sarmathon*, 2542–2550.
- Kretschmer K., 1921a: *Scythae*, [w:] *RE*, 2. Reihe, Halbbd. III: *Sarmatia bis Selinos*, 923–942.
- Kretschmer K., 1921b: *Scythia*, [w:] *RE*, 2. Reihe, Halbbd. III: *Sarmatia bis Selinos*, 942–946.
- Kretschmer K., 1921c: *Scythia minor*, [w:] *RE*, 2. Reihe, Halbbd. III: *Sarmatia bis Selinos*, 946.
- Kretschmer K., 1927: *Sogdiana*, [w:] *RE*, 2. Reihe: R–Z, Halbbd. V. *Silacenis–Sparsus*, 788–791.
- Kubitschek [W.], 1918: *Iulius Honorius, 277*, [w:] *RE*, Halbbd. XIX: *Iuguirtha–Ius Latii*, 614–628.
- Kubitschek W., 1883: *Kritische Beiträge zur Cosmographia des Julius Honorius*, 2, [w:] „Dreizehntes Program der k.k. Real- und Obergymnasiums und der gewerblichen Fortbildungsschule in Oberhollabrunn”, 1–36.
- Kugler H., 1987: *Die Ebstorfer Weltkarte. Ein europäisches Weltbild im deutschen Mittelalter*, „ZDA” 116, 1–29.

- Kugler H., 1998: *Hochmittelalterliche Weltkarten als Geschichtsbilder*, [w:] *Hochmittelalterliches Geschichtsbewußtsein im Spiegel nichthistoriographischer Quellen*, red. Hans-Werner Goetz, Berlin, 194–196.
- Kuznecov V.A., 1992: *Alany v Zapadnoj Evrope v epochu 'Velikogo pereselenija narodov'*, [w:] *Alany. Zapadnaja Evropa i Vizantija*, red. V.Ch. Tmenov, Vladikavkaz 1992.
- Lapidge M., Gier A., Gneuss H., 2002: *Glossen, Glossare*, [w:] *LexMA, IV: Erzkanzler bis Hiddensee*, München, 1508–1514.
- Lasserre F., 2013a: *Okeanos, 2. als Meer*, [w:] *Kl. Pauly, IV: Nasidius–Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 267–270.
- Lasserre F., 2013b: *Pomponius Mela*, [w:] *Kl. Pauly, IV: Nasidius–Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 1039–1040.
- Lehmann P., 1927: *Fuldaer Studien. Neue Folge* (SBA PPH 1927, 2).
- Lehmann P., 1941: *Die alte Klosterbibliothek Fulda und ihre Bedeutung*, [w:] P. Lehmann, *Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, Stuttgart, 213–231.
- Lehmann P., 1960: *Zu Hraban's geistiger Bedeutung*, [w:] P. Lehmann, *Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, III, Stuttgart, 198–212.
- Lehr-Spławiński T., Kowalenko W., 1961: *Don*, [w:] SSS, I: A–E, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, 372–373.
- Lehr-Spławiński T., Plezia M., 1964–1965: *Hister*, [w:] SSS, II: F–K, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, 217.
- Leidinger G., 1915: *Untersuchungen zur Passauer Geschichtsschreibung des Mittelalters*, München.
- Leisten Th., 2006: *Chorāsān*, [w:] DNP: http://dx-1doi-1org-10073a56a01b9.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e233230 [dostęp: 10.11.2021].
- Leriche P., Gernet F., 2011: *Bactria*, [w:] EIr, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/bactria> [dostęp: 19.08.2011].
- Leszczyński R.M., 2012: *Quodvultdeus*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. E. Giglewicz et al., XVI: *Porpora-Reptowski*, Lublin, 1008–1009.
- Lewicki T., 1967–1968: *Meotyda*, [w:] SSS, III: L–O, red. W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber, 194–195.
- Lindsay W.M., 1912: *The Old Script of Corbie: Its Abbreviation Symbols*, „Revue des Bibliothèques”, 22, 405–429.
- Lindsay W.M., 1917: *The Abstrusa Glossary and the Liber Glossarum*, „CQ” 11.3, 119–131.
- Lindsay W.M., Thomson H.J., 1921: *Ancient Lore in Medieval Latin Glossaries*, Oxford.

- Lippold A., 2013: *Goti*, [w:] *Kl. Pauly*, II: *Dicta Catonis – Iuno*, Stuttgart–Weimar, 858–859.
- Lippold A., 2013: *Quodvultdeus*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius-Scaurus*, Stuttgart–Weimar, kol. 1322.
- Lippold A., 1963: *Quodvultdeus*, [w:] *RE*, Halbbd. XLI: *Pyramos bis Quosenus*, 1396–1398.
- Litvinskij B.A., 1979: *Drevnie kočevniki 'Kryši mira'*, Moskva.
- Lobrichon G., 1991: *L'atelier auxerrois aux Xe et XIe siècles*, [w:] *L'école carolingienne d'Auxerre. De Murethach à Remi 830–890. Entretiens d'Auxerre 1989*, red. D. Iogna-Prat, C. Jeudy, G. Lobrichon, Paris (HA), 59–91.
- Lozovsky N., 2000: *The Earth is Our Book: Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400–1000*, Ann Arbor (= „Later Latin Texts and Contexts”).
- Lössl J., 2010: *Orosius, Paulus*, [w:] *EMC*, II: *J–Z*, 1171–1172.
- Lurje P., 2017a: *Sogdiana, I. Name*. [w:] *EIr*, online edition:
<https://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-name> [dostęp: 20.11.2021].
- Lurje P., 2017b: *Sogdiana, II. Historical Geography*. [w:] *EIr*, online edition:
<https://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-historical-geography> [dostęp: 20.11.2021].
- Łowmiański H., Bukowski Z., 1975: *Sarmaci*, [w:] *SSS*, V: *S–Ś*, red. G. Labuda, Z. Stieber, 56–62.
- Łowmiański H., 1975: *Scythia*, [w:] *SSS*, V: *S–Ś*, red. G. Labuda, Z. Stieber, 101–119.
- Łowmiański H., 1986: *Scythia*, [w:] H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Poznań (= „Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu”. Seria „Historia” 113), 9–42.
- Maenchen-Helfen O., *Archaistic Names of the Hiung-nu*, „CAJ”, 6/4, 1961, 249–261.
- Maenchen-Helfen O., *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, tłum Straub, red. R. Göbl, Wien–Köln–Graz 1978
- Magdalino P., 2002: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge–New York.
- Mallowan M., 1972: *Cyrus the Great (558–529 B.C.)*, „Iran” 10, 1–17.
- Maltby R., 1991: *A Lexicon of Ancient Latin Etymologies*, Leeds (= „ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs” 25).
- Manitius M., 1911: *Geschichte des lateinischen Literatur des Mittelalters*, I: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, München (HAW IX. 2. 1).
- Manitius M., 1923: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, II: *Von der Mitte des zehnten Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Kampfes zwischen Kirche und Staat*, München (HAW IX. 2.2).

- Manitius M., 1931: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, III: *Vom Ausbruch der Kirchenstreites bis zum Ende der zwölften Jahrhunderts*, München (HAW IX.2.3).
- Markwart J., 1946: *Die Sogdiana des Ptolemaios*, „*Orientalia*” N.S. 15, 123–149.
- Marquart J., 1920: *Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelalsien und Sibirien*, [w:] *Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag 16. April 1920*, Berlin (=„*Ostasiatische Zeitschrift*“ 8.), 289–299.
- Mayor A., Colarusso J., Saunders D., 2014: *Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases*, „*Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies of America*” 83/3, 447–493.
- McGeachy J.A., 1938: *The ‘Glossarium Salomonis’ and its Relationship to the ‘Liber Glossarum’*, „*Speculum*” 13, 309–318.
- McGing B., 2004: *Pontos*, [w:] *EIr*, online edition: <https://iranicaonline.org/articles/pontos> [dostęp: 10.11.2021].
- McGovern W.M., 1939: *Early Empires of Central Asia: A Study of the Scythians and the Huns and the Part They Played in World History, with Special Reference to the Chinese Sources*, Chapel Hill.
- Meier G., 1940: *Kadousioi*, [w:] *RE*, Supplbd. VII: *Adobogiona – Triakadieis*, 316–317.
- Meineke B., 1993: *Zu einer Edition der sogenannten Glossae Salomonis*, [w:] *Probleme der Edition althochdeutscher Texte*, red. R. Bergmann, Göttingen (=„*Studien zum Althochdeutschen*“ 19).
- Meineke B., 2009: *Die Glossae Salomonis*, [w:] *Die althochdeutsche und altsächsische Glossographie. Ein Handbuch*, I, red. R. Bergmann, S. Stricker, Berlin–New York, 829–858.
- Mel’nikova E.A., 1986: *Drevneskandinavskie geografičeskie sočinenija. Teksty, perevod, kommentarij*, Moskva (DIIN SSSR).
- Merrils A.H., 2005: *History and Geography in Late Antiquity*, Cambridge (=„*Cambridge Studies in Medieval Life and Thought Fourth Series*”).
- Miller K., 1895: *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 3: *Die kleineren Weltkarten*, Stuttgart.
- Miller K., 1896a: *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 4: *Die Herefordkarte*, Stuttgart.
- Miller K., 1896b: *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 5: *Die Ebstorfkarte*, Stuttgart.
- Miller K., 1896c: *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 6: *Rekonstruierte Karten*, Stuttgart.
- Minns E.H., 1913: *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge [Reprint: 2013 (=„*Cambridge Library Collection*”)].

- Moravcsik Gy., 1966: *Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung*, [w:] *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, red. P. Wirth (=„Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit“. Serie D: „Beihefte. Forschungen zur griechischen Diplomatik und Geschichte“ 1), Heidelberg, 366–377.
- Moravcsik Gy., 1983: *Byzantinoturcica, I–II: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin (=„Berliner Byzantinische Arbeiten“ 10–11).
- Müller K.E., 1972–1980: *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen*, I–II, Wiesbaden.
- Munk Olsen B., 1987: *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, III 1: *Les classiques dans les bibliothèques médiévales*, Paris (=„Document, Étude et Répertoires“).
- Muntz C.E., 2011: *The Sources of Diodorus Siculus, Book 1*, „CQ“. N.S. 61.2, 574–594.
- Németh A. 2001: *A Dado verduni püspökhöz irt levél*, [w:] *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, red. i wstęp A. Róna-Tas (=„Magyar Östörténeti Könyvtár“ 16), Budapest.
- Németh J. 1941–1943: *Das Volksnamen quman und qūn*, „Körösi Csoma-Archívum“ 3 (reprint: Leiden 1967), 95–109.
- Neumann A.R., 2013: *Amazonen*, [w:] *Kl. Pauly, I: Aachen-Dichalkon*, Stuttgart–Weimar, 291–293.
- Nicolet C., Dalché P.G., 1986: *Les 'quatre sages' de Jules César et la 'mesure du monde' selon Julius Honorius: réalité antique et tradition médiévale*, „JS“ 4, 157–218.
- Nikolov A., 2005: *Cumani Bellatores' in the Second Bulgarian State (1186–1396)*, „Annual of Medieval Studies at Central European University“ 11, 223–229.
- Okladnikov A.P., 1959: *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, tłum. V.M. Maurin, Cambridge, Mass. (=„Russian Translation Series of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University“ 1. 1).
- Olbrycht M.J., 1998: *Parthia et ulteriores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen*, München (=„Quellen und Forschungen zur antiken Welt“ 30).
- Olbrycht M.J., 2009: *Strabo i Ochos, nekotorye zamečanija po rekam antičnoj Centralnoj Azii*, [w:] *'Doroga Strabona' kak čast' Velikogo šelkokogo puti. Materialy Meždunarodnoj konferencii Baku, 28–29 nojabrja 2008 g.*, red. S.G. Kljaštornyj, Š.M. Mustafaev, Samarkand–Taškent, 86–91.

- Olbrycht M.J., 2010a: *Some Remarks on the Rivers of Central Asia in Antiquity*, [w:] *Gaudeamus igitur. Studies to Honour the 60th Birthday of A.V. Podosinov*, red. T.N. Jackson *et al.*, Moskva, 302–309.
- Olbrycht M.J., 2010b: *Zagadkowy Ochos i rzeki starożytnego Afganistanu*, [w:] *Miscellanea Afghanica Cracoviensia*, red. T. Gacek *et al.*, Kraków, 111–116.
- Olbrycht M.J., 2021: *Early Arsakid Parthia (ca. 250–165 B.C.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic and Central Asian History*, Leiden–Boston (= „Mnemosyne Supplements. History and Archaeology of Classical Antiquity“ 440), 103–115.
- Olshausen E., 1978: *Pontos*, [w:] *RE*, Supplbd. XV: *Acilius bis Zoilos*, 396–442.
- Olshausen E., 2006: *Pontos*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a51s01db.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e1004510 [dostęp: 10.11.2021].
- Olshausen E., 2013: *Oxos*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius-Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 388–389.
- Ott N.H., 2002a: *Christherre-Chronik*, [w:] *LexMA*, II: *Bettlerwesen bis Codex von Valencia*, München, 1908–1909.
- Ott N.Hb., 2002: *Rudolf von Ems*, [w:] *LexMA*, VII: *Planudes bis Stadt (Rus')*, München, 1083–1084.
- Ott N.H., 2010: *Christherre Chronik*, [w:] *Verf.-Lex²*, I: *'A solis ortus cardine'–Colmarer Dominikanerchronist*, 1213–1217.
- P'jankov I.V., 1964: *K voprosu o maršrute pochoda Kira II na massagetov*, „VDI“, 3 (89), 115–130.
- P'jankov I.V., 1975: *Massagety Gerodota*, „VDI“ 2 (132), 46–70.
- P'jankov I.V., 1977: *Massagety, sosedi indijcev*, [w:] *Srednjaja Azija v drevnosti i rednevekov'e (istorija i kul'tura)*, red. B.G. Gafurov, B.A. Litvinskij, Moskva, 53–57.
- P'jankov I.V., 1997: *Srednjaja Azija v antičnoj geografičeskoj tradicii. Istočnikovedečeskij analiz*, Moskva.
- P'jankov I.V., 2013: *Srednjaja Azija i evrazijskaja step v drevnosti*, Sankt-Peterburg.
- Pajałowski W., 1975a: *Sakowie*, [w:] *SSS*, V: *S–Ś*, red. G. Labuda, Z. Stieber, 19.
- Pajałowski W., 1975b: *Scythia Minor*, [w:] *SSS*, V: *S–Ś*, red. G. Labuda, Z. Stieber, 100–101.
- Pani L., 2000: *Aspetti della tradizione manoscritta dell'Historia Langobardorum*, [w:] *Paolo Diacono. Uno scrittore fra tradizione longobarda e rinnovamento carolingio. Atti del Convegno Internazionale di Studi Cividale del Friuli – Udine, 6–9 maggio 1999*, red. P. Chiesa, Udine, 367–412.
- Perevalov S.M., 2006: *Alanskij nabeg 136 g. n.e. v strany Zakavkaz'ja: problemnye voprosy*, [w:] *Antičnaja civilizacija i varvary*, red. L.P. Marinovič, Moskva 2006, 318–335.

- Perrin M., 1994: *D'Isidore de Séville à Raban Maur: de la prose à la prose en passant par la poésie*, „Helmantica. Revista di filologia clássica y hebrea“ 45, 543–555.
- Petrov V.V., 2000: *Karolingskie školnye teksty. Glossy iz kruga Ioanna Skotta i Remigija iz Ossera*, [w:] *Filosofija prirody v antičnosti i v srednie veka*, red. P.P. Gajdenko, V.V. Petrov, Moskva, 530–591.
- Philipp H., 1911: *Die historisch-geographischen Quellen in den etymologiae des Isidorus von Sevilla, I: Einleitung und Kapitel II,1 (Isidor und die Vergilscholien). Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*, Berlin.
- Pieradzka K., 1958: *Genealogia biblijna i rodowód Słowian w pierwszej księdze „Annales” Jana Długosza*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 8, 83–116.
- Plate R., 2010: *Christherre-Chronik*, [w:] *EMC, I: A–I*, 270–272.
- Plechl E., 1972: *Graesse – Benedict – Plechl. Orbis Latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit, I: A–D; II: E–M; III: N–Z*, Braunschweig.
- Plontke-Lüning A., Georgios M., 2006: *Kaukasos*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5240048.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e611200 [dostęp: 10.11.2021].
- Podossinov A., 2002: *J[ulius] Honorius*, [w:] *LexMA, V: Hiera-Mittel bis Lukanien*, München, kol. 805–806.
- Pohl W., 1993: *I Goti d'Italia e le tradizioni delle steppe*, [w:] *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia. Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'alto Medioevo Milano 2–6 novembre 1992, I, Spoleto*, 227–252.
- Pohl W., 1994: *Paulus Diaconus und die 'Historia Langobardorum': Text und Tradition*, [w:] *Historiographie im frühen Mittelalter*, red. A. Scharer, G. Scheibelreiter, Wien–München (=„Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” 32), 375–405.
- Pohl W., 2000: *Hunnen*, [w:] *RGA, XV: Hobel – Iznik*, Berlin–New York, 246–256.
- Powell J.E., 1967: *The History of Herodotus*, Amsterdam.
- Pritsak O., 1997: *Pochodžennja Rusi. Starodavni skandinav'ski džerela (krim islands'kich sag)*, 1, Kiiv (=„Kiivs'ka biblioteka давного українського пис'менства. Studii“ 2).
- Purcell N., 2012: *Oceanus (geographical)*, [w:] *OCD*, 1030.
- Rapoport Yu.A., 2011: *Chorasmia. I: Archaeology and pre-Islamic History*, [w:] *EIr*, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/chorasmia-i> [dostęp: 30.12.2012].

- Rathmann M., 2016: *Diodor und seine 'Bibliothek'*. *Weltgeschichte aus der Provinz*, Berlin–Boston (=„Klio. Beiträge zur alten Geschichte”. Beihefte, N.F. 27).
- Rausch S., 2013: *Bilder des Nordens – Vorstellungen vom Norden in der griechischen Literatur von Homer bis zum Ende des Hellenismus*, Darmstadt (=„Archäologie in Eurasien“ 28).
- Reinle Ch., 2000: *Exempla weiblicher Stärke. Zu den Ausprägungen des mittelalterlichen Amazonenbildes*, „HZ” 270.1, 1–38.
- Renger J., 2006: *Kaspioi*, [w:] DNP: http://dx-1doi-1org-10073a52404c4.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e610060 [dostęp: 20.11.2021].
- Renger J., Treidler H., 2006: *Issedones*, [w:] DNP: http://dx-1doi-1org-10073a5nk00bd.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e528310 [dostęp: 30.10.2021].
- Rissel M., 1976: *Rezeption antiker und patristischer Wissenschaft bei Hrabanus Maurus. Studien zur karolingischen Geistesgeschichte*, Bern–Frankfurt / M. (=„Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters” VII).
- Rix R.W., 2015: *The Barbarian North in Medieval Imagination: Ethnicity, Legend, and Literature* (=„Routledge Studies in Medieval Religion and Culture”), New York–London.
- Rolle R., Bredow I., 2006: *Skythen*, [w:] DNP: http://dx-1doi-1org-10073a5v90735.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e1115640 [dostęp: 10.11.2021]
- Roller D.W., 2017: *On Translating Strabo into English*, [w:] *The Routledge Companion to Strabo*, red. D. Dueck, London–New York, 323–333.
- Rollinger R., 2012a: *Herodotus. II. The Histories as a Source for Persia and Persians*, [w:] EIr, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/herodotus-ii> [dostęp: 22.03.2012].
- Rollinger R., 2012b: *Herodotus. III. Definig the Persians*, [w:] EIr, online edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/herodotus-iii> [dostęp: 22.03.2012].
- Rollinger R., 2012c: *Herodotus. IV. Cyrus according to Herodotus*, [w:] EIr, online edition: <https://www.iranicaonline.org/articles/herodotus-iv> [dostęp: 22.03.2012].
- Romer F.E., 1998: *Pomponius Mela's Description of the World*, Ann Arbor.
- Romm J., 1998: *Herodotus*, wstęp J. Herington, New Haven–London (=„Hermes Books”).
- Rothmann M.I., 2002: *Totius orbis descriptio. Die 'Otia Imperialia' des Gervasius von Tilbury: Eine höfische Enzyklopädie und die scientia naturalis*, [w:] *Die Enzyklopädie im Wandel vom Hochmittelalter bis zur frühen Neuzeit. Akten des Kolloquiums des Projekts D im Sonderforschungsbereich 231 (29.11.–1.12.1996)*, wyd. Ch. Meier, red. S. Schuler, M. Heckenkamp (MMS 78), München, 189–224.

- Rubincam C., 1987: *The Organization and Composition of Diodoros' Bibliothek*, „EMC“ 31, N.S. 6, 313–328.
- Ruge [W.], Weissbach [F.H.], 1921: *Kolchis*, [w:] *RE*, XXI: *Kataiokoi–Komödie*, 1070–1071.
- Rybakov B.A., 1979: *Gerodotova Skifija. Istoriko-geografičeskij analiz*, Moskva.
- Sacks K.S., 1990: *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton, NJ.
- Sallmann K., 2006: *Solinus*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a55301dd.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_bnp_e1116540 [dostęp: 20.11.2021].
- Sallmann K., 2013: *Solinus*, [w:] *Kl. Pauly*, V: *Schaf-Zythos. Nachträge*, Stuttgart–Weimar, 260–261.
- Sanford E.M., 1948: *Honorius, Presbyter and Schoalsticus*, „Speculum“ 23, 397–425.
- Sauer H., 2009: *Glosses, Glossaries, and Dictionaries in the Medieval Period*, [w:] *The Oxford History of English Lexicography, I: General-Purpose Dictionaries*, red. A.P. Cowie, Oxford, 17–40.
- Sauter H., 2000: *Studien zum Kimmerierproblem*, Bonn (= „Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde“ 72).
- Schieffer T., 1956: *Hrabanus Maurus Zum 1100 Todestag am 4 Februar 1956*, „AmrhKg“ 8, 9–20.
- Schmid W.P., Beck H., 1984: *Don*, [w:] *RGA*, V: *Chronos-Dona*, 604–605.
- Schmidt R., 1987–1990: *Margiana*, [w:] *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, VII: *Libanukšabaš–Medizin*, red. D.O. Edzard *et al.*, Berlin–New York, 380–381.
- Schmitt R., 2011: *Cadusii*, [w:] *EIr*, online edition: <https://iranicaonline.org/articles/cadusii-lat> [dostęp: 20.11.2021].
- Schmitt R., 1990: *Caspians*, [w:] *EIr*, online edition, <https://iranicaonline.org/articles/caspians-gk> [dostęp: 10.11.2021].
- Schönfeld [M.], 1918: *Goti*, [w:] *RE*, Supplbd. III: *Aachen–Iuglandem*, 797–845.
- Schwartz [E.], 1895: *Arrianus, 9. Flavius*, [w:] *RE*, Halbbd. III: *Apollon–Artamis*, 1230–1247.
- Schwarz F.F., 2013: *Seres*, [w:] *Kl. Pauly*, V: *Schaf–Zythos. Nachträge*, Stuttgart–Weimar, 133–135.
- Shanzer D., 2006: *The Cosmographia Attributed to Aethicus Ister as 'Philosophen'- or 'Reiseroman'*, [w:] *Insignis Sophiae Arcator: Essays in Honour of Michael W. Herren on his 65th Birthday*, red. G.R. Wieland *et al.*, Turnhout (PJML 6), 57–86.
- Sharpe R., 1996: *Vocabulary, Word Formation, and Lexicography*, [w:] *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide*, red. F.A.C. Mantello, Washington, D.C., 93–105.

- Shimahara S., 2007: *Exégèse et politique dans l'œuvre d'Haymon d'Auxerre*, „Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre” 11, 1–10.
- Shimahara S., 2008: *Exégèse et politique dans l'œuvre d'Haymon d'Auxerre*, „RHR” 4, 471–486.
- Shimahara S., 2009: *La représentation du pouvoir séculier chez Haymon d'Auxerre*, [w:] *The Multiple Meaning of Scripture: The Role of Exegesis in Early-Christian and Medieval Culture*, red. I. van 't Spijker, London–Boston (=„Commentaria. Sacred Texts and Their Commentaries: Jewish, Christian and Islamic” 2), 77–99.
- Simek R., 1990: *Altnordische Kosmographie* (=RGA.E 4), Berlin–New York.
- Smirnov K.F., 1980: *Sauromates et Sarmates*, „DHA” 6, 139–154.
- Sontheimer G.D., 2013: *Kolchoi*, [w:] *Kl. Pauly*, III: *Iuppiter–Naisdenius*, Stuttgart–Weimar, 271.
- Spoerri W., 2013: *Istros*, [w:] *Kl. Pauly*, II: *Dicta Catonis–Iuno*, Stuttgart–Weimar, 1477–1479.
- Spychała L., 2002: „*Dicunt... Gog et Magog esse Hungros*”. *Z problematyki średniowiecznych „origines gentium”*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, II, red. I. Panic, J. Sperka, Katowice (=„Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” MMLXVI), 89–114.
- Spychała L., 2020: *Węgrzy jako 'pars aliqua gentis Massagetum'*. *Ślady późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej uczoneści w dziele Tomasza archidiakona Splitu*, 1: *Postrzeganie Węgrów we wczesnym średniowieczu z perspektywy zachowanych w źródłach określeń*, „*Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis*” 5, 155–195.
- Staab F., 1976: *Ostrogothic Geographers at the Court of Theodoric the Great: A Study of Some Sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna*, „*Viator. Medieval and Renaissance Studies*” 7, 27–64.
- Starowieyski M., 1967: *Izydor z Sewilli (560 ? – 636)*, „*Meander*” 22, 452–466.
- Starowieyski M., 1974–1975: *Obraz literatury klasycznej pogańskiej w dziełach Izydora z Sewilli* [1]–2, „*Meander*” 29, 357–367; 30, 19–35.
- Steinhart G., 1864: *De Lucani codice Montepessulano*, [w:] *Symbola Philologorum Bonnensium in honorem Friderici. Ritschelii collecta*, I, Leipzig, 287–300.
- Stoppacci P., 2017: *Haimo Autissiodorensis monachus*, [w:] CALMA, V: *Guillelmus Conventuensis–Hermolaus Barbarus iunior. Elenchus abbreviationum. Indices*, red. M. Lapidge et al., 259–267.
- Strasburger G., 1984: *Lexikon zur frühgriechischen Geschichte auf der Grundlage von Herodotos Werk*, Zürich–München.
- Streck M., 1903: *Albania*, [w:] *RE*, Supplbd. I: *Aba bis Demokratia*, 51.

- Strobel K., 2006: *Bithynia et Pontus*, [w:] DNP: [http://dx-10.1007-10073a51s01db.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e217940](http://dx-10.1007/978-3-01-0073a51s01db.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e217940) [dostęp: 10.11.2021].
- Strzelczyk J., 1970: *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoneści geograficznej w średniowieczu* (=„Monografie z dziejów nauki i techniki” LXVI), Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Strzelczyk J., 1984: *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa.
- Strzelczyk J., 1991: *Gerwazy z Tilbury*, [w:] SSS, VIII: *Suplementy i indeksy*, red. A. Gąsiorowski *et al.*, 145–146.
- Strzelczyk J., 1993: *Drogi i bezdroża wiedzy o świecie w Europie wczesnośredniowiecznej. Aethicus z Istrii i jego Kosmografia*, KH, 100. 4, 5–25.
- Sulimirski T., *Sarmaci*, tłum. A. Baranowska, T. Baranowski, Warszawa 1979
- Svennung J., 1967a: *Zur Geschichte des Goticismus*, Stockholm (ASLHRU 44: 2 B).
- Svennung J., 1967b: *Jordanes und Scandia. Kritisches-exegetische Studien*, Stockholm (ASLHRU 44: 2A).
- Svennung J., 1972: *Jordanes und die gotische Stammesage*, [w:] *Studia Gotica. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa. Vorträge beim Gotensymposium im Statens Historiska Museum Stockholm 1970*, red. U.E. Hagberg, Stockholm, 20–56.
- Svennung J., 1974: *Skandinavien bei Plinius und Ptolemaios. Kritisches-exegetische Forschungen zu den ältesten nordischen Sprachdenkmälern*, Uppsala (ASLHRU 45).
- Swoboda W., 1964: *Kumani, Kumania*, [w:] SSS, II: F–K, Wrocław–Warszawa–Kraków, 566.
- Sykes P., 2004: *History of Persia*, I, London–New York [Reprint Edition].
- Syme R., 1988: *The Cadusii in History and in Fiction*, „JHS” 198, 137–150.
- Szücs J., 1992a: „Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése*, [w:] J. Szücs, *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, red. I. Zimonyi, Szeged (=MÖK III), 11–266.
- Teeuwen M., 2015: *Carolingian Scholarship on Classical Authors: Practices of Reading and Writing*, [w:] *Manuscripts of the Latin Classics 800–1200*, red. E. Kwakkel, Leiden (=„Studies in Medieval and Renaissance Book Culture”), 21–74.
- Thomas F.W., 1906: *Sakastana*, „JRAS”, 181–216.
- Thordarson F., 2011: *Colchis*, [w:] EIr, online edition: <https://iranicaonline.org/articles/colchis> [dostęp:10.11.2021].

- Timpe D., 1986: *Ethnologische Begriffsbildung in der Antike*, [w:] *Germanenprobleme in heutiger Sicht*, red. H. Beck, Berlin–New York 1986 (RGA.E 1), 22–40.
- Toepffer [J.], 1895: *Amazones*, [w:] *RE*, I: *Aal–Apollokrates*, 1754–1771.
- Tolstov S.P., 1948: *Po sledam drevnechorezmijskoj civilizacii*, Moskva–Leningrad.
- Tołstow S.P., 1953: *Śladami cywilizacji starożytnego Chorezmu*, tłum. I. Koral, Warszawa.
- Tomaschek W., 1889: *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden*, 2: *Die Nachrichten Herodot's über den skythischen Karawanenweg nach Innerasien*, „Sitzungsberichte des Philosophsch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften” 117.1, 1–70.
- Tomaschek [W.], 1896a, *Araxes*, [w:] *RE*, II: *Apollon–Barbaroi*, 402–404.
- Tomaschek [W.], 1896b: *Ariobarzanes mons*, [w:] *RE*, II: *Apollon–Barbaroi*, 835.
- Tomaschek [W.], 1896c: *Baktriane*, [w:] *RE*, II: *Apollon–Barbaroi*, 2805–2806.
- Tomaschek [W.], 1899a: *Caspiae*, [w:] *RE*, III: *Barbarus–Claudius*, 1654.
- Tomaschek [W.], 1899b: *Chorasmia*, [w:] *RE*, III: *Barbarus–Claudius*, 2406–2408.
- Tomaschek [W.], 1901a: *Daai*, [w:] *RE*, IV: *Claudius mons–Demodoros*, 1945–1946.
- Tomaschek [W.], 1901b: *Daoui*, [w:] *RE*, IV: *Claudius mons–Demodoros*, 2133.
- Tomaschek [W.], Andreas [F.C.], 1895: *Albania*, [w:] *RE*, I: *Aal–Apollokrates*, 1303–1305.
- Touati F.-O., 2010: *Raban Maur et la médecine carolingienne*, [w:] *Raban Maur et son temps*, red. Ph. Defreux *et al.*, Turnhout (CHMÂ 9), 173–202.
- Treidler H., 2013a: *Albania*, [w:] *Kl. Pauly*, I: *Aachen–Dichalkon*, Stuttgart–Weimar, 232.
- Treidler H., 2013b: *Araxes*, [w:] *Kl. Pauly*, I: *Aachen–Dichalkon*, Stuttgart–Weimar, 490.
- Treidler H., 2013c: *Baktrien*, [w:] *Kl. Pauly*, I: *Aachen–Dichalkon*, Stuttgart–Weimar, 812–814.
- Treidler H., 2013d: *Hyrkania*, [w:] *Kl. Pauly*, II: *Dicta Catonis–Iuno*, Stuttgart–Weimar, 1293–1295.
- Treidler H., 2013e: *Issedones*, [w:] *Kl. Pauly*, II: *Dicta Catonis–Iuno*, Stuttgart–Weimar, 1473–1474.
- Treidler H., Brentjes B., 2006: *Baktria*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5nk00bd.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e211780 [dostęp: 30.10.2021].
- Uiblein P., 1956: *Studien zu Passauer Geschichtsschreibung des Mittelalters*, [w:] „AÖG”, 121.2, 93–180.
- Uiblein P., 1956: *Studien zu Passauer Geschichtsschreibung des Mittelalters*, Wien [separatum].

- Uzelac A., 2019: *Cumans in the Latin Empire of Constantinople*, „Zolotoordynskoe obozrenie”/ „Golden Horde Review” 7.1, 8–21.
- Van de Woestijne P., 1954: *Notes critiques sur la ‘Descriptio orbis terrae’ d’Avenus*, „AC” 23.1, 9–46.
- Vásáry I., 2004: *Cuman Warriors in the Fight of Byzantium with the Latins*, „ActaOrHung” 57.3, 263–270.
- Vásáry I., 2005: *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, Cambridge–New York.
- Veziñ J., 1991: *Le ‘scriptorium’ d’Auxerre*, [w:] *L’école carolingienne d’Auxerre. De Murethach à Remi 830–890. Entretiens d’Auxerre 1989*, red. D. Iogna-Prat et al., Paris (HA), 57–58.
- Victor B., 2003: *Simultaneous Copying of Classical Texts 800–1100: Techniques and Their Consequences*, [w:] *La collaboration dans la production de l’écrit médiéval. Actes du XIIIe colloque du Comité international de paléographie latine (Weingarten, 22–25 septembre 2000)*, red. H. Spilling, Paris (=„Matériaux pour l’Histoire” 4), 347–358.
- Volkmanñ H., 2013a: *Parthia*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius–Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 532–537.
- Volkmanñ H., 2013b: *Pontos*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius–Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 1050–1051.
- Vollmann B.K., 2002a: *H[onorius] Augustodunensis*, [w:] *LexMA*, V: *Hiera-Mittel bis Lukanien*, München, 122–123.
- Vollmann B.K., 2002b: *Honorius Augustodunensis*, [w:] *Lexikon Literatur des Mittelalters. II: Autoren und Werke*, red. C. Bretscher-Gisiger, Stuttgart–Weimar, 232–233.
- Voss B.R., 2013: *Orosius*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius–Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 350–351.
- Wagner N., 1967: *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*, Berlin (QFSKggV, N.F. 22 (146)).
- Waitz G., 1876: *Ueber die handschriftliche Ueberlieferung und die Sprache der Historia Langobardorum des Paulus*, „NA“ I, 535–566.
- Walliczek W., 2010: *Rudolf von Ems*, [w:] *Verf.-Lex²*, VIII: *Revaler Rechtsbuch–Sittich, Erhard*, 322–345.
- Warmington E.H., 2012a: *Araxes*, [w:] *OCD*, 133.
- Warmington E.H., 2012b: *Caspian sea*, [w:] *OCD*, 286.
- Warmington E.H., Sherwin-White S.M., 2012: *Antioch (3) Margiana*, [w:] *OCD*, s. 104.
- Warmington E.H., Spawforth A., 2012: *Oxus*, [w:] *OCD*, 1058.

- Warmington B.H., Thapar R., 2012: *India*, [w:] *OCD*, 732–733.
- Waters M., 2014: *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*, Cambridge–New York.
- Wattenbach W. *et al.*, *Deutschlands Geschichtquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum*, I, Darmstadt 1976.
- Wecker [O.], 1916: *India*, [w:] *RE*, Halbbd. XVIII: *Imperium–Iugum*, 1264–1325.
- Wecker [O.], 1921: *Kolchoi*, [w:] *RE*, XXI: *Kataiokoi bis Komödie*, 1071.
- Weijers O., 1989: *Lexicography in the Middle Ages*, „Viator” 20, 139–154.
- Weijers O., 1991: *Dictionnaires et répertoires au moyen âge*, Turnhout (=„Études sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge” 4).
- Weiss [J.], 1910: *Getae*, [w:] *RE*, VII/1: *Fornax–Glykon*, 1330–1334.
- Weissbach [F.H.], 1930: *Margiana*, [w:] *RE*, XIV: *Lysimachos – Mazaion*, 1703–1704.
- Wenskus R., 1961: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln–Graz.
- Wesche M., Lewicki T., 2002: *Amazonen*, [w:] *LexMA*, I: *Aachen bis Bettelordenskirchen*, München, 514–515.
- Whately C., 2016: *Battles and Generals: Combat, Culture, and Didacticism in Procopius’ Wars*, Leiden–Boston.
- Whitby M., 1992: *Greek Historical Writing after Procopius: Variety and Vitality*, [w:] *The Byzantine and Early Islamic Near East. I: Problems in the Literary Source Materials*, red. Averil Cameron, L.I. Conrad, Princeton, NJ, 25–80.
- Whitby M., 2013: *Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (c. 565–615)*, [w:] *Late Antiquity on the Eve of Islam*, red. Averil Cameron, London–New York (=„The Formation of the Classical Islamic World“ 1), s. 277–340.
- Wiesehöfer J., 2001: *Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD*, tłum. A. Azodi, London–New York.
- Wiesehöfer J., 2006a: *Hyrkania*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a5530069.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e520270 [dostęp: 20.11.2021].
- Wiesehöfer J., 2006b: *Margiana*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a56a01b9.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e723420 [dostęp: 10.11.2021].
- Wiesehöfer J., 2006c: *Parther*, [w:] *DNP*: http://dx-1doi-1org-10073a56a01b9.erf.sbb.spk-berlin.de/10.1163/1574-9347_dnp_e909030 [dostęp: 10.11.2021].
- Wieser V., 2016: *Roms wilde Völker. Grenzüberschreitungen und Untergangsstimm(ung)en im letzten Jahrhundert des römischen Imperiums*, [w:] *Peoples of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*, red. W. Brandes *et al.*,

- (=„Millenium-Studien zur Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n.Chr./
Millenium Studies in the Culture and History of the First Millenium C.E.“), Berlin–
Boston, 23–50.
- Winkler G., 2013: *Paropamisos*, [w:] *Kl. Pauly*, IV: *Nasidius – Scaurus*, Stuttgart–Weimar, 1586.
- Wirth G., 2002: *Goten*, [w:] *LexMA*, IV: *Erzkanzler bis Hiddensee*, München, 1572–1573.
- Wirth G., 2013: *Arrianos*, [w:] *Kl. Pauly*, I: *Aachen–Dichalkon*, Stuttgart–Weimar 2013, 605–
606.
- Wolfram H., 1994: *Einleitung oder Lügen mit der Wahrheit – Ein historiographisches
Dilemma*, [w:] *Historiographie im frühen Mittelalter*, red. A. Scharer, G. Scheibelreiter,
Wien–München, 11–25.
- Wolfram H., 2003: *Historia Gotów*, tłum. R. Darda-Staab, I. Dębek, K. Berger, Warszawa–
Gdańsk (=„Narody i Cywilizacje”).
- Wood I., 2000: *Aethicus Ister: An exercise in difference*, [w:] *Grenze und Differenz im frühen
Mittelalter*, red. W. Pohl, H. Reimitz, Wien (ÖAWPhlHistKIDsch. 287. „Forschungen
zur Geschichte des Mittelalters” 1), 197–208.
- Xydopoulos I., 2020: *Defining Identities in the Black Sea Region: The Case of the Massagetae
in Greek Literary Sources*, „Egnatia” 14, 19–128.
- Yablonsky L.T., 1995: *Some Ethnogenetical Hypotheses*, [w:] *Nomads of the Eurasian
Steppes in the Early Iron Age*, red. J. Davis-Kimball *et al.*, Berkeley, CA, 241–252.
- Zadneprovskiy Y.A., 1996: *The Nomads of Northern Central Asia After the Inavision
of Alexander*, [w:] *History of Civilizations of Central Asia*, II: *A Development
of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, red. J. Harmatta,
B.N. Puri, G.F. Etemadi, Paris, 457–472.
- Zeller U., 1974: *Bischof Salomo III. von Konstanz, Abt von St. Gallen*, Hildesheim (BKMR 10).
- Zimmermann B., Rengakos A., 2014: *Die Literatur der klassischen und hellenistischen Zeit*,
München 2014 (=„Handbuch der griechischen Literatur der Antike” 2).

Lesław Spychała
Uniwersytet Wrocławski
leslaw.spychala@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7786-4497